

Den Danske Atlas

Eller

Konge-Riget

Dannemark,

Med dets

Naturlige Egenskaber, Elementer, Indbyggere, Væxter, Dyr og
Andre Affødninger, dets gamel Tildragelser og nærværende Omstændigheder

Udi alle Provintzer, Stæder, Kirke, Slotte og Herregaarde.

Forestillet ved en udførlig

Landsbeskrivelse

Saa og oplyst

Med dertil forfærdigede Landkort over enhver Provintz

Samt ziret

Med Stædernes Prospecter, Grundridser og andre merkværdige Kobberstykker

Efter Høy-Kongelig allernaadigst Befaling.

Ved afgang

Pro-Canceller Dr. Erich Pontoppidan.

Samlet og fortsat af

Hans De Hofman,

Hans Kongelig Majestæts Conferentzraad og Amtmand over Coldinghuus Amt.

Med Kongel. Allernaadigst Privilegio alene for A. H. Godiche og hans Arvinger.

TOMUS VII.

Kiøbenhavn, 1781.

Trykt paa Godiches Arvingers Forlag og Bekostning.

Det Femte Capitel

Om Haderslev Amt i Særdeleshed.

Størrelse. (117) Dette Amt, som ey alene i Hertugdømmet Slesvig, men endog i hele Dannemark, er det største, er i Længden fra Østen til Vesten 9 Mile, fra Norden til Synden 4 til 5 Mile.

Grændser. Dets Grændser ere mod Norden Skodbog Aae, som begynder i Øddis Sogn og efter 6 Miles Løb udgyder sig i Vesterhavet. Fra denne Aaes Udspring og til Colding ere paa det tørre Land satte endeel Pæle til Grændseskiel, ifølge af høylovlig K. FRIDERICH IV Patent, dateret Rosenborg Slot den 29 Oct. 1727 (*). Mod Østen støder det til det lille Belt, hvori ligge nogle til Amtet hørende Øer. Mod Sønden har det Loh-Herred, Lygom Klosters Amt og Sønder Rangstrup-Herred, og endelig mod Vesten Vesterhavet, hvori og ligge nogle Øer, som her sortere under; Inden dette Amts Grændser ere ey alene mange Landgodser, Gaarde og Byer, som høre til Riber-Amt, men endog Staden Ribe selv, med sit District, som er 3 Mile i Omkreds.

(*) Man har Aarsag til at troe at Fares-Skoven, som nu er ødelagt, men i sin Velstand strakte sig 8 Mile fra Vester- til Østerhavet, i den ældre Tid har været dette Amts Nordre-Grænse.

Plovta. I den Matricul, som blev udgivet den 26 Maj 1652 staaer dette Amt (Byen Haderslev undtagen) for 1563½ Plove, men nu omstunder (118) bliver det tillige med Tørning Lehn, kun regnet for 800 Plove, hvoraf de 13 ¾ ere frie.

Personernes Antal i dette Amt bliver almindelig ansat til 34000.

Floder. Af merkverdige Floder ere her i Amtet:

- 1) Skodborg Aae, hvis Udspring er i Øddis Skov, en liden Miil fra Colding-Broe, foreener sig endelig med Nipsaae og udgiør tillige med den Riber-Havn.
- 2) Nipsaae, som bestaaer af to store Grebe, hvoraf den fornemste har sit Udspring i Thystrup-Herred udi Wonsild Skov, hvor den kaldes Fobisbek, siden Fobisaae, Øxenaee, Browaae, Schlewaae, Gramaae, til den ved Orup forener sig med den anden Green, og da først kaldes Nipsaae. Den anden Arm kommer fra Haberslund i Syderrangstrup-Herred, Apenrade Amt, og fører ogsaa forskiellige Navne, nemlig Rude, Jardaee, Gielstaae ec. Hele denne Aae har en stor Overflødighed af de Arter Fiske, som kan leve i Floder.

Deling. Den ældste Inddeling af dette Amt har været i de to Sysseler: Baring- eller Bord-Syssel, som det ogsaa kaldes i gamle Breve, og uden Tvivl efter Danckwerths Mening har sit Navn af Slottet eller Borgen i Haderslev, og Sønderjyllands-Syssel. Den første bestod af Haderslev- og Thustrup-Herreder, 7 Sogne af Gram- og 1 af Frøs-Herred. Alt det øvrige af dette Amt, tillige med Ribe-Bye, udgiorde Sønderjyllands-Syssel.

Siden blev Amtet deelt i to Lehne, nemlig Haderslev-Lehn og Tørning-Lehn, begge saa kaldede af de kongel. Slotte, hvorpaa Lehnsmændene residerede. Der første bestod af Haderslev- og Thystrup-Herred, det andet af de fem øvrige Herreder.

Nu omstunder staaer hele Amtet, (saavidt ikke de i samme boende danske Undersaatter angaaer), som deles i 7 Herreder, og disse atter i 63 Sogne, Staden Haderslev uberegnet, i verdslige Sage under (119) Amtmanden i Haderslev, men i geistlige Sager hører Tørning-Lehn til Ribe-Stift.

Frugtbarhed. Som hele Hertugdømmet Slesvig er et med Korn, Fæ og Fisk ret velsignet Land, saa er igien dette Amt det frugtbareste, i sær Haderslev og Tystrup Herreder. Jorden bær ypperlig Rug, Byg, Havre og Hvede, har fede Græsgange og ypperlige Skove, som ere opfyldte med en Mængde af vilde Dyr. Øxne, Faar, Heste og Svin har man her i Overflødighed, og det af meget gode Arter.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

Indbyggerne ere i Almindelighed rige og formuende, og formeeres deres Velstand ikke lidet ved Fælledeelskabets Ophævelse, da her siden 1739 ere indrettede over 1000 Lykker eller Indhegninger.

Bierge. Jo længere mod Østerhavet jo bedre og høyere er Landet, men imod Vesterhavet blive det alt lavere og lavere. Det mærkeligste Bierg er i Weistrups Sogn, og kaldes Grønwiks Hoed, hvorom siden skal tales.

Øvrighed. Dette Amt ligger med det hele Hertugdom under det tydske Cancellie i Kiøbenhavn, hvorhen alle Suppliker om Betieninger indsendes.

Over Amtet er en Amtmand, som har første Undersøgelse i alle Rettens Sager, og afsiger Dom alene, hvis ikke Saghaveren beraaber sig paa Lov & Ret, eller Værneting inden sex Uger. I bemeldte Værneting sidder Herredfogeden, Ridefogden, 8 Tinghørere eller Stokkemænd, 2 Sandemænd og Tingskriveren. Dommene afsiger Herredsfogeden alene, undtagen i Blodsag, hvori alle 8 Sandemænd give fra sig deres saa kaldte Tou eller Kiendelse. Herfra gaaer Sagen strax ind for Ober-Retten paa Gottorff, som ved denne Stad skal beskrives.

Amtsforvalternes (the her ere to) Embede ar at indkassere den aarlige Landgilde, saa og de overordentlige Paabude, saasom Skovbrøde, Magazin-Korn ec. De ere og Kirkeskrivere ved de aarlige Kirke-Regnskaber. (120)

Huusfogeden udskriver alle Vogne, som skal gjøre fri Kiørsel, har Opsyn med Veye, Skove, Broer ec.

Ridefogeden incasserer de maanedelige Contributioner ec.

I den geistlige Ret staaer dette Amt, Tørninglehn undtagen, under Ober-Consistorium i Slesvig Hertugdom, thi i stæden for at der ellers i Dannemark er Lande- eller Provste-Moder, afgjøres her alle geistlige Sager af Provsten og Amtmanden, uden i meget vigtige Tilfælde, da der paa kongelig Befaling sammen kaldes et Ober-Consistorium af Provsterne i begge Hertugdømmer, hvori General-Superintendenten er Præses. Ellers holdes i Haderslev et Under-Consistorium, hvori der af Provsten og de tvende øvrige Stadens Præster dømmes i Kirke og Ægteskabs Sager efter den af Kong CHRISTIAN III 1542 bekiendtgiorte Schleswig-Holsteinsche Kirchen-Ordnung, men i sær i den Canoniske Ret.

Love. De Love hvorefter her dømmes ere 1.) den jydsk Lov, 2.) Kong CHRISTIAN B. danske Lovbog, 3) die Schleswig-Holsteinische Gerichts-Ordnung, efter Kong FRIDERICH II Hertug Hans og Hertug Adolphs Befaling revideret og trykt i Hamborg 1575, og Glyksstad 1637, samt med adskillige Tillæg atter oplagt 1649, 1665 og 1690. 4.) Kong CHRISTIAN IV. Og Hertug Friderichs Schleswig-Holsteinische Policy-Ordnung von Kleidunden, Hochzeiten und anderen gemeinen politichen Sachen 1601, 1695, og 1615.

Herforuden vides følgende dette Amt angaaende Kongelige og Fyrstelige Forordninger:

Forordninger. 1541 Mandagen efter Philippi og Jacobi oplæste Provsten paa Hvidding Herreds-Ting Kong CHRISTIAN III aabne Brev indeholdende at Præsterne skulde ved Reformationen intet miste af deres Indkomster. (121)

1575 die Joh. Evang. Hertug Hanses Forordning om retfærdig at tiende.

1578 den 4 Aug. Hertug Hanses Mandat til Indbyggerne i Hvidding Herred om rigtig Tiende.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

1581 blev af Ludewig Weimer, Fyrstelig Naades Mand taget Tingsvidne paa at det offentlig var bekiendt, at Kirkepenge i Gaarde ec. skulde have Prioritet, og ingen maatte kiøbe eller sælge sine Gaarde med Kirkernes Skade.

1649 den 31 Julii befalet af Amtmanden C. G. v. Reventlau at Ride- og Herreds-Fogeder skulde hielpe Præsterne med Retten, hvis Bønderne veigrede sig ved at tiende af alt Korn, endog af Ærter og Vikker.

1718 den 20. Dec. Kongelig Befaling at ingen Skud maae skee Brudefolk til Ære ved deres Kirkestart under 20 Rigsdalers Straf.

1727 den 19 Oct. Kongelig Patent angaaende det almindelige Toldskiel imellem Jylland og Fyrstedommet Slesvig, for saavidt Toldvæsenet betreffen.

1731 den 22 Maji blev ved et Rescript fornyet den forrige Forordning af 1649 den 31 Julii, med dette Tillæg, at Præsten kan forbyde Bonden at kiøre hjem, hvis han rvivler paa hans Redelighed.

22 April og 15 Julii kongelig Anordning, hvorved Riberhuus Ladegaards Tienere faaer deres eget Birk, og intet have med Haderslev at skaffe.

1737 Kongelig Befaling at i Skovegnen skal hver Mandsperson for sin Copulation plante og bringe i tredje Blad 10 unge Eger eller 15 Bøger; for hver seilende Eeg betale en Rigsdaler og for hver Bøg to Mark Lybsk. Præsten, som copulerer før, betaler i Straf fire Rigsdaler.

1737 den 24 April kongelig Befaling at hvo som hugger en stor frugtbar Eeg i Kongens Skove uden Tilladelse, skal i Straf betale 20 Rdlr. For en middelmaadig ung Eeg 10 Rdlr. For en frisk Bøg 12 Rdlr. For et Æske-Ell eller Birketræ over et Qvarteer tyk 6 Rdlr. For hvert afhugget Læs Grene eller Gierde-Stavre 3 Rdlr. Eller i Mangel deraf straffes med Skubkarren 1 Maaned, for hver 10 Rdlr. For at anlegge Ild i Skovene betales i Straf 1 Rdlr. For at skyde ungt Vildt, Harer, Bierg- eller Agerhøns 10 Rdlr., for en Hiort 100 Rdlr. En Hind 80 Rdlr. Et Raadyr 60 Rdlr. Et Vildsvin, Hare ec. 20 Rdlr. En Gaas, And ec. 10 Rixdaler. Men hvo som fanger eller dræber en Ulv faaer Betaling paa Amtsuen 6 Rdlr. For en Ulv 2 Rdlr. Og for en Ørn 24 Skilling Dansk.

1741 kongelig Forordning at det er en Præst, Catechet og from christlig Student tilladt at holde Forsamlinger i sit Huus. Dog maae ey Qvindepersoner holde slige Forsamlinger under en Præstes Direction.

1741 den 111 Dec. Kongelig Forordning om Brandvæsenet her i Amtet.

1742 kongelig Forordning om Formynderskabet her i Amtet.

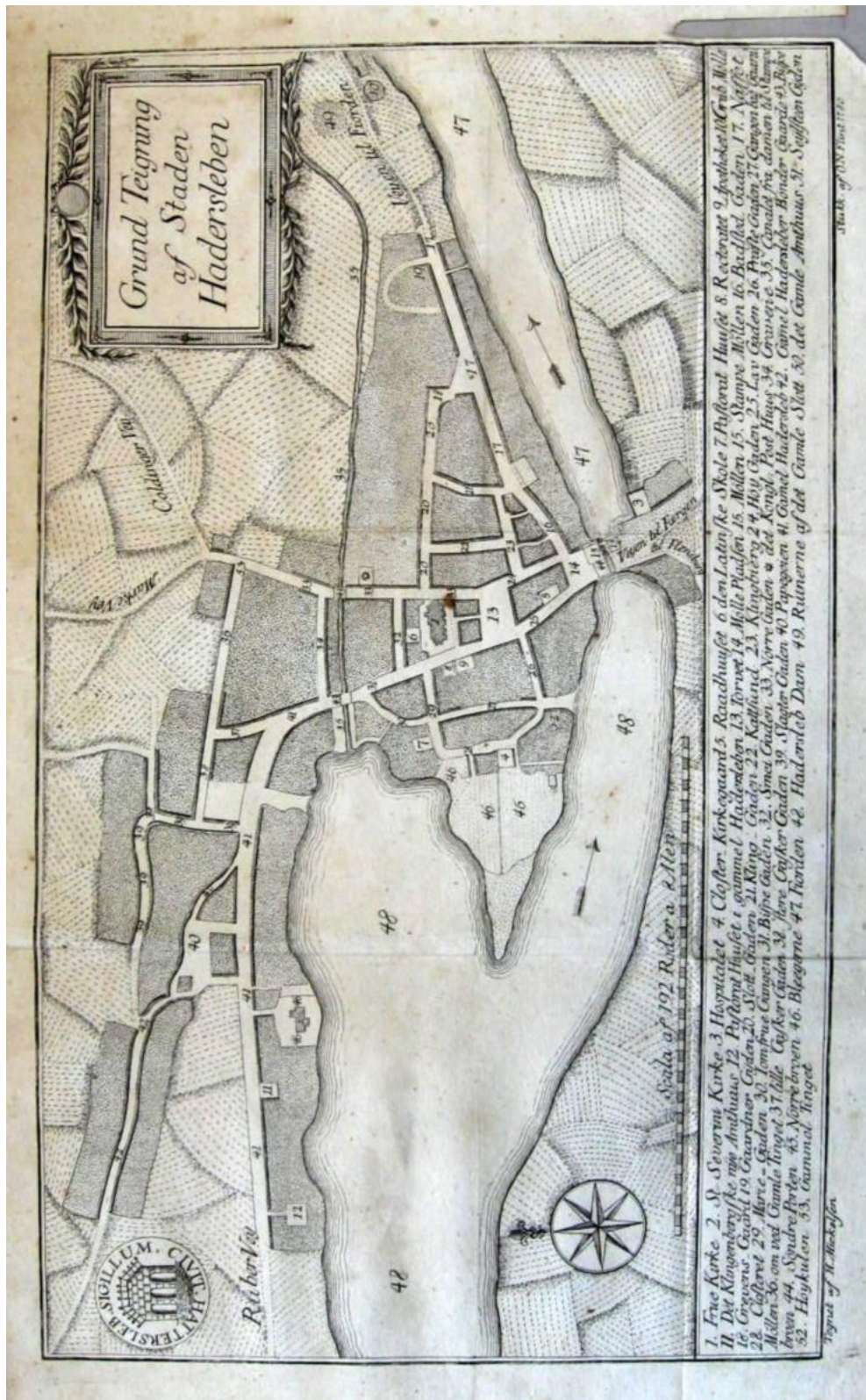
1744 kongelig Forbud ey at holde Communion i noget Huus uden med Syge.

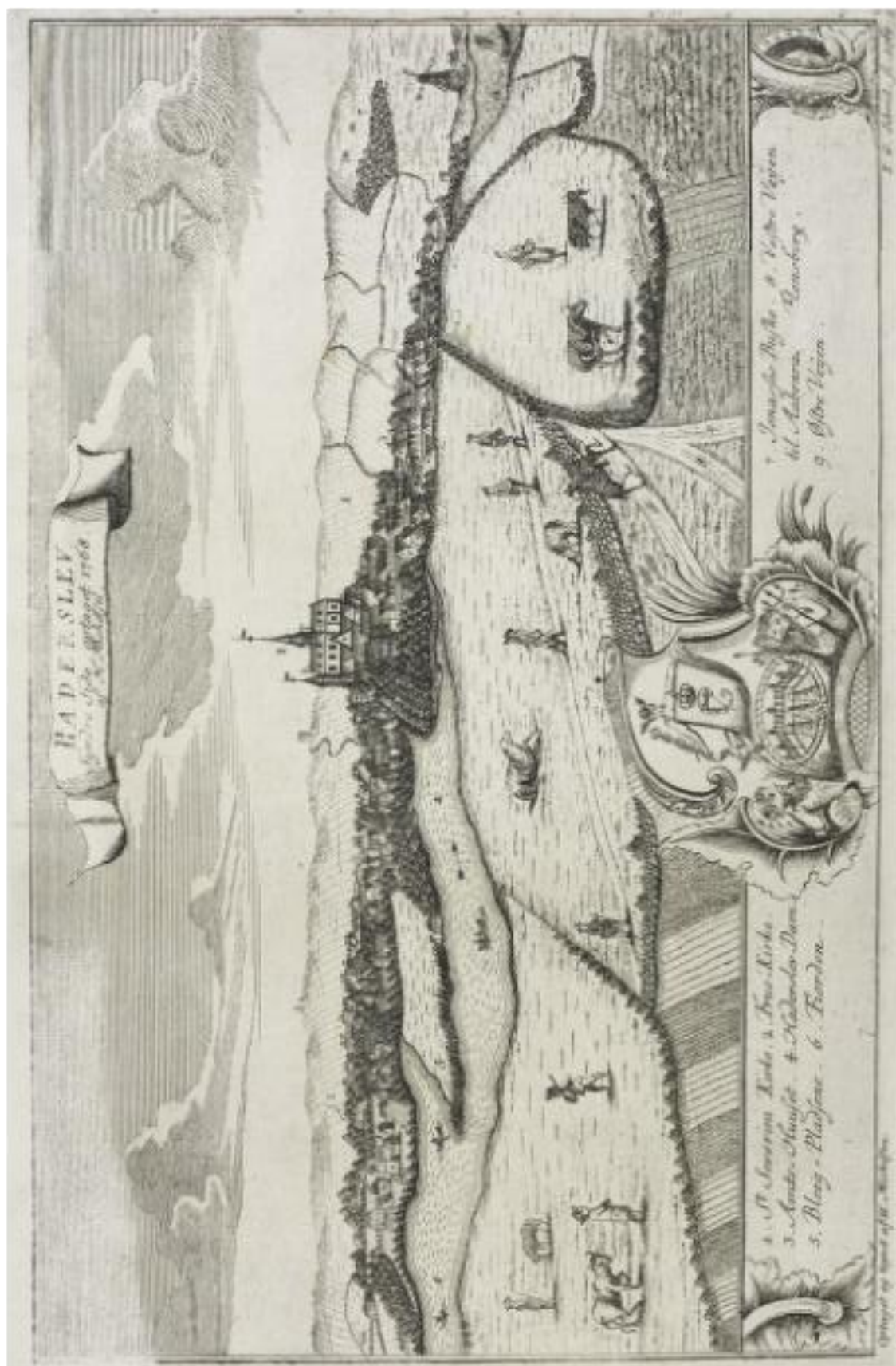
1753 kongelig Tilladelse at privat Absolution kan skee 2 til 3 Uger for Communionen.

1759 den 25 Sept kongelig Anordning om Testamenter og deres Underskrivelser.

1762 den 28 Maji kongelig Forordning om Postvæsenet i begge Hertugdømmene.

Øer. Til dette Amt høre Øerne Linderop og Arrøe i det lille Belt, samt Amrom og en Deel af Føhr i Vesterhavet. (123)

Om Herrederne, Sognene og de deri forefindende Herregaarde, kongelige Forværker og andre frie Godser, samt Søer og andre Merkværdigheder, skal siden følge Underretning, naar vi først faae handlet om Staden Haderslev.

Staden Haderslev.

Navn. Saa vist, som det er at Amtet har faaet sit Navn af Staden, saa uvist er det igien at bestemme dennes Oprindelse. Andreas Angelus mener at den har sit Navn af Hatcher, som af K HARALD HYLDETAND her blev slaget, saa at Navnet skulde være Hatshersslæt. Ligesaa siger Hvitfeld og Saxo Grammaticus. Pontanus herleder Navnet fra de Harudes, denne Egns gamle Beboere; Danckwerth af Ather Wather, en Vandaare og Law, et Vand-Hjørne; Atter igien andre af Fyrst Hather og Slie, Tang. Ja Jonas af Elverfeldt mener endog at det kommer af det tydske Ord Hader, Trette. I saa stor en Ulighed af Meninger er det nok best at holde sig til den første, som har de største og fleste Forfægtere. Endelsen Lev er uden Tvivl det danske Løv, sm endnu findes i mangfoldige danske Byers Navne og bemærker et Skiul eller Opholdsted.

Ælde. Af foranførte sees, at denne Bye er en af de ældste i Dannemark, siden Hather efter Saxonis Vidnesbyrd her blev belejret ved 300 Aar efter Christi Fødsel. Men dog maae den rette Opkomst egentlig regnes fra 1227, da Dominicanerne her nedlode sig, ligesom Franciscanerne 1232, og Hertug Waldemar IV. i Aaret 1292 gav den Stadsfrihed. Privilegierne ere siden stadfæstede 1397 St. Scholasticæ Dag af Hertug Gert, 1445. Vig. Nat. Mariæ af Hertug Adolf 1460 Mandagen efter Trinitatis, og 1461 af Kong CHRISTIAN I 1496, S. Jacobi Dag af Hertug Friderich ec. (124)

Vaaben. Dens Vaaben er en høy Broe over e flydende Vand, som hviler paa tre Hvelvinger, og ikke en Broe i en Port, som Danckwerth siger. Uden Tvivl sigter det til Stadens mange Broer, og i sær dens Sammeføyelse med gammel Haderslev.

Beliggenhed. Den er anlagt paa et lavt og sumpigt Sted ved en Fiord, som kaldes Haderslev-Fiord, som vel ey er ret dyb til store Skibe, men har en stor Overflødighed paa velsmagende Fiske. Denne Fiord ligger paa Stadens østre Side, paa den vestre Side er Haderslev Dam, som er to og en halv Fierdingvey lang, men ey ret bred. I den fanges prægtige Sandarter, og Dammen bliver af Kongen bortforpagtet imod en vis aarlig Afgift. For Sønden er en Aae med Broe over og for Norden ligeledes en, med 3 Broer, som dog nesten er udtørret: saa at hele Nye-Staden er en Øe, som paa alle Kanter er omringet med Vand.

Folkemængde. Indbyggerne i Staden beløbe sig til hen ved 2000 Personer, af hvilke tilvisse 1200 ere Communicanter. Dette sidste Tal forøges endnu med 16 til 20 Personer formedelst tvende halve Gaarde, kaldet Langkier og et Huus kaldet Langkiersted som søge Haderslevs Kirke.

Porte. Byen har 2 Porte i Sønder og Nør, men ligger selv i sin Strækning i Øster og Vester.

Gader. Foruden et stort Torv har den for nærværende Tid 22 Gader og Stræder, nemlig: 1.) Bispegaden. 2.) Nørregaden. 3.) Smeigaden. 4.) Høigaden. 5.) Lavgaden. 6.) Præstegaden. 7.) Gangen bag Gaardene. 8.) Clostergaden. 9.) Mariegaden. 10.) Jomfrugangen. 11.) Slotsgaden. 12.) Klinggaden. 13.) Kattsund. 14.) Badstedgade. 15.) Naffet. 16.) Gaardner-Gyden. 17.) Gravene. 18.) Lille og 19.) Store Gasker-Gaden. 20.) Slagtergaden. 21.) Papegøyen. 22.) Seilsteen Gyden. At den ellers tilforn har været meget mere bebyggt end nu, sees deraf at man midt i Gaderne, i Haver og paa (125) andre Stæder, hvor man mindst skulde have ventet det, har fundet Grundvolde til Huse.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

For nogle Aar siden boede her 1 Bogtrykker, 8 Bagere, 4 Bødkere, 4 Dreiere, 2 Glarmestere, 2 Stolemagere, 3 Guldsmede, 1 Kobber-Smed, 2 Kandestøbere, 4 Knapmagere, 2 Malere, 2 Parykmagere, 5 Rebslagere, 11 Skoemagere, 17 Skrædere, 2 Uhrmagere, 9 Snedkere, 12 Vævere, 2 Bogbindere, 3 Farvere, 1 Bøsse-mager, 6 Feldberedere, 1 Garver, 2 Giørtlere, 12 Handskemagere, 4 Hattemagere, 3 Sadelmagere, 18 Kiøbmænd, 1 Blikkenslager, 1 Instrumentmager, 16 Vognmænd, 6 Tobakspindere, 7 Slagtere, 3 Pottemagere, 1 Kammager, 3 Kleinsmede og 4 Grovsmede.

Raadhuus. Raadhuset, som ligger i Lavgaden, og er kun et Stokværk høyt, har i Pavedømmet været Præste-Kalent-Huus. Ovenpaa i den søndre Ende holdes Raadet, men den anden Ende er et Monderings-Kammer. Neden under er i den nørre Ende Vagthuset, i midten Fængsler, og i den søndre Ende Raadstuetienerens Bolig.

Næring. Sin meste Næring har Byen af den daglige Giennemfart af Reysende, thi Handelen er ey saa betydelig, som den vilde være, saafremt Fiorden kunde beseiles af større Skibe. Nogle Skibe gaae aarlig herfra til Kiøbenhavn, Sverrig og Norge med Miød, Rug, Perlegryn, Bankegryn, og Brænde, hvorimod de indføre Hvede, Salt, Hør, Tømmer ec. Ikke destomindre er Levemaaden her dog meget let, da Byen ligger 2 Mile ind i Landet, og altsaa meget beqvem for Bonden, som fra alle Kanter kan føre sine Vahre herind. I det kongelige Geheime-Archiv findes Originalen af et Brev, hvori Jacob Tughesson Borger i Hathersleff bekiender at han af Jens Jacobsen har faaet fuld Betaling for de 15 Tønder Sild og 3 Læster og 1½ Tønne Smør, som bleve biergede af Skipper Gudmunds Skib, som blev hænder (bag) Worthingborgh, sa at han fik 9 Skilling for (126) en Tønne Smør og 6 Skilling for en Tønne Sild. Dette Brev er af 1417.

I Hadersleben besværer man sig med Grund over de til de handlendes Skade omstreifende Landkræmmere, som her meget have formeeret sig, siden de ved Forordning af 13 Februarii bleve fordrevne af de danske Provindser. Herr Camerer har for adskillige Fortrædeligheders skyld ophævet sit Spinderie, hvis Huus nu staaer ledigt. Blikfabriken Gothaab nær ved Byen ligger nu stille af Mangel paa Jern og Tin, samt formedelst en Uenighed mellem Interessenterne, endskiønt den dog havde erfarne Arbeidere og en god Deel sort Blik i Forraad. Kiøbmændene ere i alt 14, som lade deres Vahre komme fra Altona og Flensborg, undtagen Tobak og Salt, som de faae fra Apenrade. Iblant disse Kiøbmænd har Johan Friderich Richter et Tobakspinderie.

Marker. Haderslev er og har altid været en aaben Bye, og har meget gode Jorder, som i den 1652 fornyede Matrikul staae for 100 Plove.

Mynt. Da Hertug Hans 1544 fik Haderslev, lod han der anlegge en Mynt, og mynte Penge, hvoraf endnu nogle ere tilovers. Paa den saa kaldede Skilling Haderslebisk, hvoraf 1½ gielder 1 Skilling Lybsk og 2 Skilling Dansk, sees paa den ene Side det holsteenske Nelleblad med Aarstal 1571 og paa den anden Side denne Indskrift: H. HANS. VAN GOTT. GNA. ERWE ZV NORWE. HERZ ZV SCHL. HOL.

En Mark Haderslebisk holdes for at have været 21 ¼ Skilling Dansk.

Sprog. Indbyggerne tale Dansk, men Prædiken holdes dog Søndag og Onsdag paa Tydsk.

Paa de slesvig-holsteenske Landdage var Hadersleb i Ordenen den syvende, og stod imellem Oldeslo og Tønder.

Slotte. Strax ved Gammel-Haderslev, paa en Høj kaldet Bøyhoved har i gammel Tid staaet et Slot, som i et Brev af 1483 kaldes (127) Haderslev-Huus. Her residerede Hertug Hans fra 1544 til 1549, da han lod det nedrive, og isteden derfor østen for Staden, paa et Sted kaldet

Nasset, bygge et nyt, som i hans Tid efter ham bar Navnet **Hansborg**, og var næsten gandske omringet med Skov og Have. Dette Slots Capel, som var bygt af Marmor, og næsten overalt indvendig forgyldt, blev 1566 indviet. Efter Hertug Hanses Død 1580 satte Kong FRIDERICH II det endnu i en større Glands; Statholder Gert Rantzau boede længe derpaa, og Landsregieringen blev fra Segeberg forflyttet hertil. 1644 lod den svenske General Wrangel det befæste med Bolverker, men samme Aar blev det sprænget i Luften af en svensk Capitain, saa at Murene alene bleve staaende, Endelig bleve ogsaa disse nedrevne, og Stenene brugte til at reparere Colding Slot med. Grundvolden, hvorfra endnu sees Rudera, blev af Kong FRIDERICH IV. solgt til en Borger i Byen. Slotshaven er nu en Koppel, som bortforpagtes og besaaes.

Kirker. Af Kirker er her nu omstunder kun én, nemlig St. Mariæ eller Domkirken, som er én af de allerældste i Dannemark, saafremt det er sandt, at dens Domherrer vare Benedictiner, som i det niende Aarhundrede kom her til Landet med St. Ansgario. **St. Mariæ Kirke og dens Capitel.** Dog var den ikke nogen Ecclesia Cathedralis, men kun Collegiata, da den var et Filial til Slesvig Domkirke. Capitelet bestod af en Præpositus, Cantor, Diaconus, Subdiaconus, Minister majoris altaris, Lector Tjeologiæ, Lector Evangel. & Epist. Og siden en Vice-Præpositus; og fik 1273 af Biskop Bondo i Slesvig Brev paa Alver Sogns Bispetiende paa Norstrand. Deres Statuta bleve 1309 stadfæstede af Biskoppen, og læses et Udtog af dem i Hr. P. Rhodes haderslevske Samlinger p. 100 sq. 1313 befalede Erkebisper, at hver Canonicus skulde holde en Vicarium Chori, og 1406 fik Capitelet af Biskop Johannes Capella S. Crisogoni in Moltorp, S. Petri in Ostorp, (128) S. Nicolai in Gradorp, & S. Petri in Beringh. 1414 skienkede Biskoppen dem Asbye Kirke, som nu er forgaaet, hvorpaa de 1460 fik kongelig Confirmation. Samme Aar forærede Hertuginde Elisabeth hertil Jus Patronatus til Øsby Kirke. 1421 skiødede Hans og Peter Røuere, Brødre, hertil Gammelbyker, Smythgaardh och en gotz er belegghen i Hasagger aa Hathersleffenes. 1422 fik Capitelet Mestedgaard i Halck Sogn af Jep Iversen Staverskou, og 1341 et Gods i Lunding udi Stadorp Sogn af Jens Pedersens Arvinger. 1439 overlod Ingherd Hermensdother, Nis Voghensson Efterleue, en Gaard i Heesagger, 1440 skiødte Claus Lembeke to Gaarde i Østorp udi Tapp Sogn, og en Gaard i Grundinghæhøuede udi Wisdrope Sogn. 1441 solgte Capitelet til Bispen 8 Mark Indkomster i Odensmoze og en Gaard udi Heisagger. 1451 tilbyttede Anders Jensen til Towskow sig Capitelets Gods i Oxenwad Sogn, imod sit Gods i Wilstorp Sogn. 1454 testamenterede Johannes Swesen, Rector in Clipleue, Canonicus Haders. Capitelet 24 engelske Nobler, tre lybske Gylden, fire gamle Kroner, sex florenos rueen og duos clipeos antiqvos in valor 4 marcarum. Samme Aar forærede Bispen Capitelet 80 Mark Lybsk. 1465 solgte Capitelet Hr. Lodvig Nielsen en Gaard i Stadz-Herred udi Tierburgh. 1468 fik Capitelet af Otte Rantzau 60 Mark Penninge, hvorfor der skulde holdes en Lampe vor deme werden hilghen lichame in unser kercken. Til disse Efterretninger kan endnu lægges: at Biskop Nicolaus stiftede en nye Vicarie og et Capel til den hellig Aands og St. Bartholomæi Ære 1442. Peder Rower stiftede St. Laurencii Alter 1443, og gav dertil to Gaarde kaldede Pugholt i Hesakker, sin Rettighed til Hermdorpe, og 20 Mark Lybsk. 1451 stiftede Caniken Hr. Anders Jensen en lige Prebende ad altare b. Petri apostoli & Elizabeth & Birgitte viduarum. 1517 stiftede Otte Seestede en nye Vicarie (129) 1465 forpligtede Capitelet sig til Hertugen angaaende den nye Lectors Løn, Huus, Rang o.s.v., hvorpaa han fik Grev Gerts Stadfæstelse, hvilket d.d. Colding Sabb. Post omnium Sanctorum 1479 blev stadfæstet af Kong CHRISTIAN I. Den første Lector var M. Jacob Horstman. 1509 erholdt Hertug Friderich Deelagtighed i alle Capitlers gode Gierninger, fordi han stafæstede deres Privilegier, og eftergav dem 50 Mark Gulds Gield. Af Capitelets Prælater vides: Tuko, Cantor 1371. Otte Tetinghuse, Cantor 1401. Dn. Michael Iwari, Cantor 1442. Thimmo Smalstede, Cantor 1451, 1456. Petrus Laurentii Cantor 1468. Johannes Wulf, Præpositus 1523.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

Lectorerne bleve 1430 først anordnede af Biskop N. Wolff, som tillige tillagde Capitelet meget Gods, hvilket alt ved Reformationen blev taget under Kronen, undtagen de Præbender, som bleve henlagt til Kirken, Skole og Hospitalet. 1530 beskikkede Prinds Christian her en Lector Theologiæ, hvilken han vilde tvinge Bispnen i Ribe til at beholde, men dette Lectorat varede ey længe.

Denne Kirke, som ligger imellem Bispegaden og Nørregaden, er meget anseelig, og inden i usædvanlig høy. I Steden for Taarn har den et smukt Spir, som 1604 er opsat efter Slesvigs Kirkes Model. Under Hvelvingen er den 77 Fod høy, 180 Fod lang og 98 Fod bred. I Taarnet ere 4 Klokker, men neden i Kirken 2. Hertug HANS har i et Brev dat. Hansburg den 28 Jan. 1569 foræret den skønne Indkomster, saa at den, alle Udgifter fradragne, i Aaret 1585 havde i Behold 2238 Mk. Lybsk, 13 Sk. 8 Penge.

Efterat den i Aaret 1627 var bleven ødelagt ved Ildebrand, blev den ved adskillige milde Velgiøreres Omsorg sat i saa god en Stand, at den allerede 1652 kunde formaae at anskaffe sig et Orgelverk af 24 Stemmer, som kostede 4031 Mark Lybsk. 1651 blev det nye Capel ved Kirkens vestre Ende opbyggt. 1653 blev Kongens Stoel, og (130) 1655 Consistorium bygget. Den 28 Maji 1670 forærede Amtmand Ahlefeld Kirken og Skolen hver 500 Rdlr.

Af Merkværdigheder i Kirken findes nu ikke mange; thi de fleste og beste ere i foromtalt Ildebrand opbrændte. Det eneste som er blevet tilovers fra denne Ødelæggelse, bestaaer i en Fond af Klokkemalm, som staaer paa fire Fødder, der efter deres Overskrift skal forestille de fire Evangelister. Marcus forestilles der som en Munk med et Løvehoved, Lucas med et Oxehoved og Johannes med et Fuglehoved. Ved Siden staae mange Helgene og Martyrer, paa Randen: Anno Domini MCCCCLXXXV. Perfectus est fons iste de bonis venerabilis viri Detlevi Wolf Canonici - - - Af Hertug ROMPOLD af Schlesien, som her skal være begravet, hans Monument, seer man nu ey den ringeste Levning.

Ellers hviler Hvelvingen paa 12 smukke Pillere, og er paa Geheimeraad Viereggs Bekostning prydet med store blaae og forgylde Stierner. Prædikestolen, der meget ziirlig er udhugget af Træe, som en Pyramide, er 1636 foræret af Amtmand Ahlefeld, og Frue Margrete Blome med Vaabener. Prædikestoel, Daab, Chor og Kongens Stoel har Baron Gyldenkrone ladet male og forgylde, saavel som de andre Stole i Kirken; for mere end 50 Aar siden han man i et Hul i Muren seet et balsameret Fruentimmer, som man for den modvillige Ungdoms skyld maatte formure.

Paa den nordre Side er Præstekammeret forsynet med en Kakkelovn, hvor og Provste-Archivet findes.

Epitaphier. Af Epitaphier findes her i Kirken adskillige, hvoraf de merkværdigste ere over 1) Bonaventura Rehefeld Provst 2) D. J. U. Gottfried Wanding døde 1667. 3) En Fane over Major Lyxdorff døde 1734. 4) En dito over Capitain H. S. von Rehewald 1718. Norden i Kirken er det Revenfeldske Begravelsecapell, hvori staaer Hr. Detlev von (131) Revenfeld, Ridder, Generallieutenant og Commandant i Rendsborg, døde 1746 og Fr. Anne Christine fød Haggensen til Wandlinggaard, døde 1691. I ligemaade det Buchwaldske Capel, hvori er bisat Capitain Friderich Buchwald, fød paa Gudomlund 1681, og døde sammesteds 1740, samt Frue Margrete Sehested, Hr. Paul Rantzaus, døde 1652.

I den store og mellemste Gang sees et Malerie, som fra den ene Side betragtet forestiller Christi Korsfæstelse, og fra den anden Side hans Opstandelse, hvorunder læses et tydsk Vers til Hr. Brochmanns Berømmelse.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

Bibliothek. Allerede i Pavedømmet har denne Kirke havt et Bibliothek, som før Ildebranden har været temmelig anseeligt, og staaet under en Diaconi Opsyn, som derfor havde et aarligt Salarium. Nu omstunder ere der ikke mange, dog nogle gode Bøger.

Til denne St. Maries Kirke hører hele Nye-Haderslev, med den største og beste Deel af Gammel-Haderslev, endeel af de Huse og Gaarde, der staae paa Slottes Grund, to halve Gaarde kaldede Langkier og et Huus, Kaldet Langkierled. Ved den ere tre Præster, en Pastor, som tillige er Provst, en Archidiaconus og en Diaconus. Efter Reformationen vare kun to, men Hertug HANS forordnede 1578 den 5 Maji den tredje, og gav dem 2000 Rdlr, saa at Provsten skulde nyde 2/3 Deel og Archidiaconus 1/3 af det eene 1000 Rdlrs. Rente, men Diaconus alene hele Renten af det andet Tusend, tillige med frie Vaaning af Staden.

St Severini Kirke i Gammel-Haderslev hører her til Byen, men er en Landsbye-Kirke, som siden nærmere skal omtales.

I gamle Kirkeregnskaber nævnes endnu en Kirke paa Klosteret, som havde et Orgelverk, og var i Brug til 1625, men efter den Tid ey forekommer; Formodentlig er den 1627 i Ildebrand ødelagt, (132) og siden ey opbyggt, da man ikke behøvede den; Sluttelig har den tilhørt Minoriterne eller Graaebrødrene. 1413 forærede Anders Jensson Tangebierth i sit Testament Klosteret en Mark Lybsk, og den hellige Jomfrues Billede i Haderslev Kloster en Øre Korn.

Capeller. Af Capeller nævnes Korgers Capelle, Stacken Capelle, St Barbaræ Capelle, Seedorp Capelle, men om dem veed man intet uden Navnet, og at de engang have været til. Til St. Georgs Capel i Haderslev gav Anders Jepsen Tangebierth ved Testament en Mark Lybsk 1413.

Gilder. Af Gilder vides ey flere end Convivium b. Marie Virg. In Hadersleff, hvortil foranførte Tangebierth gav 1413 en Øre Korn.

Latinsk Skole. Her i Byen er en latinsk Skole, som er stiftet af Hertug HANS. Allerst først havde Domherrerne i det her værende Capitel den Bestilling at læse for Ungdommen, og 1430 bestillede Bisp. Nicol Wolf ordentlige Lectores, af hvilke den ene, som læste over Evangelierne og Epistlerne, 100 Mark Lybsk. Desforuden havde de endnu en Skole, hvori de underviste den ulærde Ungdom, og dette hørte op med Reformationen. Vel blev Lectoratet, som før er meldt, igien oprettet, men varede dog ikke længere, end til 1537, da M. Joh. Wandalus blev Biskop i Ribe. Thi hans Efterfølger i Provstiet, M Antonius Kayser, var tillige Provst i Tørning-Lehn, Tøndern, og Apenrade, saa at han ey havde Tid til at oprette sine Lectioner, og altsaa hørte op dermed.

Saaledes stod det hen, indtil Hertug HANS ved en Foundation, dat. 1567 den 6 Febr. Oprettede en Trivialscole, og lod til den Ende opføre en anseelig Bygning paa St. Mariæ Kirkegaard. Foruden de 85 Mk. 8 Skilling Lybsk, som fra gammel Tid af havde lagt til Skolen, befalede han at der skule tages 6000 mark Lybsk fra Landsbye-Kirkerne (133) og settes paa Rente, hvoraf 5 Lærere skulde salareres. Disse tilligemed Disciplerne fik Geistlighedens Privilegier og de sidste alle de Landsbye-Degnekald, som vare paa to Mile omkring Byen; St. Severins Kirke Gammel-Haderslev blev da og lagt til Skolen, for at forsynes af Rector, som dog neppe kom i Stand. Desuden gav denne ædelmodige Hertug Skolen 3000 Mark Lybsk, og Conrector et Huus og Kaalhave; 1584 gav Kong FRIDERICH II atter Skolen 6000 Rdlr. Af Provstiets Kirker og stiftede derved et Communitet og Spise-Closter for de 5 Lærere og 10 Discipler. Men dette Communitet var efter Vanhæld underkastet, saa at man endelig fandt for godt at give hver Disciple, smat Lærerne, aarlig hver 24 Rdlr. I steden for Kosten; Dog maae man merke at ikke efter Fundatzen 10, men kun tvende Disciple nød dette Stipendium. Da Skolen ved den Thottiske Familie i Skaane mistede 4500 Rdlr. Hvilke Jomfrue Sidsel Thott havde

foræret til Lærernes Løn, tillagde Kong FRIDERICH III Lærerne 1649 den 30 Maji 1 Skilling Lybsk af hver Trave Kirkeriende, og 1652 den 24 Julii endnu 1 Skilling Dansk; Af Kong CHRISTIAN V erholdt Skolen alle de Strafpenge, som falde ved Constorium i Haderslev, hvorpaa endnu haves Kongens Brev, dateret den 17 Aug. 1696. Ligesaa gavmild viste sig ogsaa den store Kong FRIDERICH IV der ved Rescript af 31 Oct. 1718 begrebede den af hver Landsbye-Kirke 2 Rdlr. I Penge, en Tønde Rug og en Tønde Byg. Foruden adskillige private Folks Donationer, som kan sees i Rhodes haderslebske Samlinger. I forrige Tider var Skolen i en saa blomstrende Tilstand, at den havde 5 ordentlige Lærere og 1 Organist, men da Degne-Embederne paa Landet bleve dem 1651 fratagne, mistede den og strax 1654 sin eene Lærere, og nu omstunder er snart dette for mange. 1735 blev Skolen medbrudt, og igien smukt opbyggt. (134)

Hospital. Allerede i Aaret 1292 har Haderslev havt sit Hospital (*), som sees af den i bemeldte Aar givne Stads-Ret. Skiønt man ey tilvisse veed, hvor samme har lagt, andet end det har været hos en Bek, saa er det dog en Gammel-Haderslev Kirke, hvorimellem der kun var en Bek, som man kunde springe over. Hvis dette er saa, kan man med Rimelighed slutte at dette gamle Hospital har lagt paa samme Sted, som det nye. Ligesaa ubekiendt er og dets Indretning. Man seer alene af en gammel Regning, Dat, 1564, at dets Indkomster have bestaaet i 85 Mark, som det hævede deels af Landgodse og Huse i Staden, deels og af 10 Boder, som kaldes Almisseboder, og bleve udleyede nogle for 1 Skilling Lybsk, og andre for 2 Mark Lybsk aarlig. Maaskee er dette Hospital ikke forskielligt fra den hellige Ridders St. Jørgens Gaard for Haderslev, hvormed Biskop Godsche von Ahlefeld 1517 paa Livstid forenede Henning Krochel, men Vilkaar at han skulde forrette Gudstienesten, og besørge de Arme.

(*) At det har hedt St. Gertruds Hospital og af Biskop N. Wulf blevet begavet med 100 Mark Lybsk, sees af Cypræi Annal p. 369.

Det nye Hospital, som ligger strax uden for Synderporten, er stiftet af Hertug HANS Hellig tre Kongers Dag 1569. Foruden det gamle Hospitals Midler besidder det af samme Hertugs Gave ogsaa endeel anseelige Godser af det forrige Domcapitels. Bygningen bestaaer af 2 Fløye, i den ene er en Kirke, og i den anden de 18 Lemmers Boeliger, som ugentlig nyde 10 Skilling Lybsk og et Brød, daglig 1 Kande Øl og saa meget Brænde de bruger; Hospitalet har sin egen Præst, der tillige er Diaconus ved St. Mariæ Kirke. Degnen og Forstanderen boe begge i Hospitals-Bygningen. Hvert Lem har og Forstanderen boe begge i Hospitals-Bygningen. Hvert Lem har og Part i den dertil liggende Kaalhave, saa at de ey alene har nok til deres egen Huusholdning, men kan end og sælge til andre. (135)

Legata. Foruden dette Hospital er her endnu en betydelig Stiftelse for de Fattige, kaldet der Rehewaldiske Legatum. Nemlig Capitain Hans Georg Wilhelm Rehewald, som døde 1718, testamenterede alle sine i Krig forhvervede Midler til de Fattige, saa at 9 a 10 Personer, som førte et ustraffeligt Levnet, ved ulykkelige Tilfælde vare komne i Armod, og saa at sige skammede sig derved, at Renterne ugentlig skulde nyde en Mark Lybsk. Men siden har denne Stiftelse saaledes formeret sig, at for nærværende Tid nyde 15 Personer, meest Enker, Renten deraf.

Af Stadens øvrige Legata vides:

- 1.) Jomfrue Sidsel Thotts Gavebrev paa 4500 Rdlr. Til Skolelærernes Løn. Capitalen er borte.
- 2.) Kay Ahlefelds Gavebrev paa 1000 Rdlr.
- 3.) Jörgen Lorentzen Groskier gav 100 Mark til Kirken.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

- 4.) Catrine Heinemarcks gav 1000 Rdlr. Til Kirken og Skolen.
 - 6.) Kongelig original Obligation paa 3000 Rdlr. Til Kirken og Skolen.
 - 7.) Fyrstelig Donation paa 2000 Rdlr. Til Præsternes Løns Forbedring.
 - 8.) Staden Hamborgs Obligation paa 800 Rdlr., som Komfr. Elisabeth Wöyens havde foræret Kirken.
 - 9.) Af en ubenævnt givet 150 Rdlr., hvorfor aarlig kjøbes Bøger, som uddeles til Disciplerne.
- Originalerne af disse Gavebreve fandtes 1689 i Privst Krahes Stervboe.

Stadens og Amtets Skiebne og Merkværdigheder. 1247 i Krigen imellem Kong ERIK af Dannemark og hans Broder Hertug ABEL, blev Haderslev, da kun en Flække, afbrændt af de Kongelige.

1271 blev Haderslev indtaget af Kong ERIK GLIPPING. (136)

1292 FIK Haderslev ordentlig Stads-Ret af Kongen i Dannemark.

1300 var en stor Vandstand over Amtets vestre Deel.

1326 assignerede Hertug Waldemar, Lauritz Jonsen og Ludvig Albertsen sit Slot Haderslev.

1330 blev Kong CHRISTOPHERS Søn ERIK, som hidindtil havde været fanget, løsgivet af sit Fængsel i Haderslev.

1357 erobrede Grev Nicolaus Haderslev.

1362 St. Marcelli Nat var en stor Vandflod over Landets vestre Deel, hvori omkomme ved 15000 Mennesker.

1374 betalte Kong WALDEMAR til Hertug ADOLF 1000 Mark af de 5000 han var ham skyldig, hvorfor han havde Haderslev Bye og Slot i Pant.

1377 købte Johan Vittecop for 400 lødige Mark af Hertuginde KUNIGUNDE al hendes Rettighed til Haderslev, med det Forord, at Kong OLUF derfor ingen Skade skulde tilføyes.

1378 betalte Grev Henrik 560 Mark Penninge, for hvilke han havde pantsat Hartich Broger Staden Haderslev, hvilke Penge Hartich igien var skyldig til Deytleyff Stramp Ridder.

1382 omkomme 20000 Mennesker i Vandflod.

1422 blev Haderslev brandskattet af Hertug HENRIK

1423 blev Hertug RUMPOLD af Schlesien som af Keyseren var hidsendt for at drømme imellem Kongen og Greverne af Holsteen, begravet i Haderslev Kirke.

1448 den 1 Sept. Blev Kong CHRISTIAN I her udvalgt til Konge. 12 Aar derefter stadfæstede samme Konge Byen sine Friheder og Rettigheder.

1480 pantsattes Haderslev Slot og Bye til Dronning DOROTHEA for 20000 Mark Lybsk (137)

1496 St Jacobi Dag fornyede Hertug FRIDERICH Haderslevs Privilegier, og forbød tillige at ingen fremmed Kiøbmand maatte lade sig finde i hele Fogderiet.

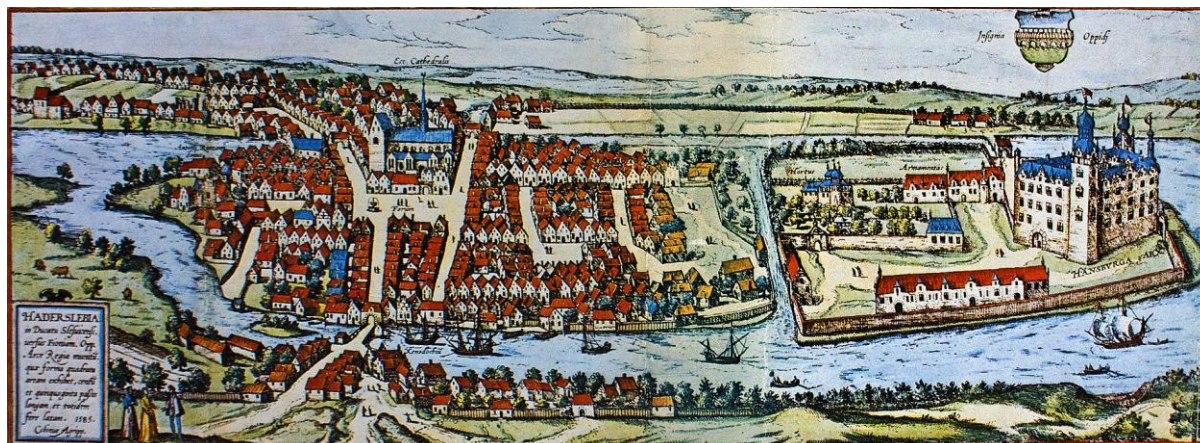
1526 begyndte nogle Landsbyepræster i Haderslev Amt at prædike den lutherske Lære, og beholdte dog deres Kald.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

1527 den 6 Jan. bleve Graaebrødrene udjagede af Byen, da de kom af Messe.

1528 maatte alle Amtets Præster sværge Kong CHRISTIAN III Religions- og Troskabs-Eed, og fik derpaa af ham nye Kaldsbreve. I dette og de to følgende Aar residerede han i Haderslev, hvor han og var 1533, 1535 og 1540.

1534 den 1 Julii blev Kong FRIDERICH II født paa Haderslev Slot.

Hansborg.

1537 holdtes her en geistlig Forsamling for at forfatte en Kirkeordinantz.

1543 kom Tørning-Lehns Kirker under Biskoppen i Ribe.

1557 den 1 Febr. Blev der lagt Grundvold til Slottet Hansborg, hvis Capell 1566 paa første Paaskedag blev indviet.

1570 imellem den 5 og 6 November var en saa skrekkelig Vandflod, at der de danske Lande omkomme henved 400000 Mennesker.

1577 kom Tørning-Lehns Kirker igien under Haderslev Provstie, og bleve der indtil Hertogens Død 1580 den 2 Oct.

1583 blev her paa Slottet født Hertug HANS, Kong FRIDERICH II tredje Søn.

1586 den 1 Dec. Afbrændte Lysthuset paa Haderslev Slot, vurderet for 14000 Rdlr.

1587 og 1588 residerede Kong FRIDERICH II paa Haderslev Slot, hvor der og 1588 den 21 Febr. Blev holdet Fyrst HANS GEORG af Anhalt-Dessaus Brollup, paa kongel. Bekostning. (138)

1597 den 27 Nov. Blev Kong CHRISTIAN IV. her paa Slottet viet til Dronning ANNA CATHARINA af Brandenburg.

1609 den 18 Mart. Blev Kong FRIDERICH III. født paa Haderslev Slot.

1623 var her en stor Ildebrand.

1627 blev Haderslev af de keiserlige Tropper indtaget; De Borgere, som slap fra disses Tyrannie, bleve hiemsøgte med Pest.

1634 den 11 Oct. Var atter en stor Vandflod, hvori omkom 15000 Mennesker.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

1639 holdt Kong CHRISTIAN iv Juul i Haderslev.

1644 holdt Svensken her et slemt Huus og erobrede Haderslev; men Grev Christian Rantzau tvang 6 Sept. Besætningen til at overgive sig. Et Fierdingaar derefter blev Staden og Slottet efter fire Dages Beleyring af General Wrangel atter indtaget, men Natten derefter opbrændte baade Slotte og Wrangels nye opbygte Bolværker indtil de blotte Mure.

1658 og 1659 var Amtet i en jammerlig Tilstand: De svenske, polske, brandenborgske Soldater holdte et fælt Huus, afbrændte Kirker og sloge Præsterne ihjel. Desuden grasserede samme Aar en smitsom Blodgang.

1720 den 31 Dec. Var atter en Vandflod over Amtets vestre Deel.

1723 døde her en syg Jomfrue, som i halvandet Aar ey havde nydet Mad eller Drikke.

1725 den 10 Oct. Var atter Vandflod over Amtets vestre Deel. (139)

1759 den 18 Julii opkom i Haderslev en skrekkelig Ildebrand, hvori 189 Gaarde og Huse bleve lagde i Aske.

1771 fik de mæhriske Brødre kongelig Tilladelse at have fri Religionsøvelse paa Tyrstrupgaard, hvor de 1772 udnævnte sig en Præst navnlig Johannes Prætorius.

Eller er det bekiendt at Haderslev er den første Bye i Dannemark, som har antaget den evangeliske Lære, da Prinds CHRISTIAN III. som Statholder, her allerede 1523 indførte den. Om Præster og Skolelærere, som fra Reformationen at have været her, giver Herr Rhode i sine haderslevske Samlinger fra p. 144 til 264 den fornødne Efterretning.

Af lærde Folk som her ere fødte, kunne merkes: Biskop Henning Stokfleth, Etatsraad Johan Eichel, Magister Rasmus Bising, Mag. Johan Meier, Nicolaus Moller, Joh. Gerh. Grube. Ped. Wandal, Joh. Sylvius, M. Envold Randulf, M. Christ Zoega, M Jess Matthiæ, D. Jac. Hasebard, Geo Fromme, M Nic. Sassius, John Egenov ec.

I. Haderslev-Herred.

Størrelse. Folketal. Grændser. Søer. Frugtbarhed. Dette Herred er fra Øster til Vester 2 til 3 Mile langt og fra Sønder til Norden 2 Miil. Indbyggerne, Staden Haderslev iberegnet, beløbe sig omtrent til 8200 Mennesker. Mod Norden grændser det til Tyrstrup-Herred, mod Østen til det lille Belt, mod Sønden til Beltet, Hopstrup-Søe, og den deri løbende Aae, mod Vesten til Gramherred. Bøndergodset beløber sig til 171 $\frac{3}{4}$ Plove. Af Søer merkes: 1.) Haderslev-Dam 5/8 Miil lang, men ey ret bred. 2 Hoptrup-Dam $\frac{1}{2}$ Miil lang. 3.) Vankel-Dam i Halck Sogn 3/8 Miil lang og næsten $\frac{1}{4}$ Miil bred. Egnen er frugtbar, har skønne Enge, hvorpaa græsses mangfoldige Øxne, og meget Skov. De i dette Herred liggende Sogne ere foruden Haderslevs Kirke: (140)

- 1) Øesby Sogn (a). Øesbye. Sverdrup. Qvidstrup. Stevelt. Tamdrup. Haistrup. Raad. Flouth. Hurup. Aarøesund Færgehuus. (141)
- 2) Halck Sogn (b). Halck. Ultang Bye og Mølle. Lillholt. Soed-Tange. Af Heisagger det halve. Beierholm to frie Huse. Medstedt en frie Gaard. I alt 20 Plove.
- 3) Grarup Sogn ©. Graup. Stenderup, hvoraf en Gaard hører til Øesby. Schoubye en Gaard. Solkier to Gaarde. Af Heisagger det halve. Søegaardskier to Huse. I Grarup en frie Gaard. (142)

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

- 4) Starup Sogn (d). Starup. Lønt. Lunding. Wandling. Brodersbull. Olufskier og Wandlinggaard to frie Gaarde. En halv Gaard i Lunding frie. I alt med forrige Sogn 17½ Plove.
 - 5) Wilstrup Sogn (e) Wilstrup. Kielstrup. Kiestrup. Nørby. Grødebøll. Bortschou og Wonsmoes, to enkelte Gaarde. Langmoes en frie Gaard. I alt 22 1/4 Plove. (143)
 - 6) Hoptrup Sogn (f), som ved en liden Aae deles i to Dele, hvoraf den norderste Deel hører til Haderslevherred, og den sønderste til Gramherred. I den første ligger: Hoptrup. Synderballig. Diernis. Stenebæk. Haugaard. Hiønsgaard. Slues, to Huse. Lindholm. I den anden Deel er Kirkebye. Nærbye. Langhorn. En Deel af Kiestrup. Stensbierrgaard. Fuglesanggaard. Bræraa to Gaarde. Slivsgaard to Gaarde. Magstrup. Norbye-Magstrup. Pamhoel to Gaarde. Østergaards Mølle. I alt 34 ¼ Plove.
 - 7) Gammel-Haderslev Sogn (g) Gammel-Haderslev. Eisbøll. Erløv. Herregaard-Langkiergaard. Langkierled to H. (144) (NB. høre i geistlige Sager til St. Mariæ Kirke i Haderslev).
 - 8) Molrerup Sogn (h). Molterup. Branderup. Roustrup. Bramholt Gaard. Af Annexet Bierning ligger intet her i Herredet uden Werringsted, som er 3 Plove. Molterup Sogn er 11½ Plove.
 - 9) Aastrup Sogn (i). Aastrup. Ladegaard. Nyegaard. Symoesgaard. Wildsanggaard. En Gaard i Fellum udi Wonsbæk Sogn. I alt 13 Plove. (145)
 - 10) Wonsbæk Sogn (k). Wonsbæk 8 Gaarde. Beck 9 Gaarde. Øesbye 13 Gaarde. Fellum 4 Gaarde, hvoraf den eene hører til Astrup Sogn. Hundevad og Kragelund to frie Gaarde.
 - 11) Herforuden hører til dette Herred de tvende Byer Sillerup og Kehlet i Fielstrup Sogn; Det øvrige er under Thyrstrupherred, (146)
- a) (140) Indbyggerne ere 1240 Mennesker. Kirken, hvis alder og gamle Navn er ubekendt, er temmelig stor, takt med Blye og har et maadeligt Taarn med en klokke, som er støbt 1723. Paa den søndre Side er ligeledes en Kirkedør, dog nu af Ælde ubrugelig. Paa den østre Ende er et Sacristie og deraf en Dør til Kirkegaarden. Paa søndre Side er et Udbyg lige for, med en Dør at gaae ind i Kirken for endeel Qvinder, hvorved er et Bernhuus, hvor uden paa sees nogle enkelte Bogstaver. Under Taarnets vestre Side sidder i Fundamentet en Liigsteen, hvorpaa et Kors, en Lillie og disse Bogstaver ChOKIIQII. Under den nordre Side findes og saadan en Steen med Kors og andre Figurer, dog uden Bogstaver. Indvendig bestaaer Kirken af fem Hvelvinger, hvoraf de tre mellemste ere højest. Altertavlen er fra 1614 og er repareret 1705. Ved den nørre Side af Alteret er et Epitaphium over Hr. Jens Raun, døde 1724, og hans Hustrue Gertrud, døde 1726. Paa Prædikestolen staaer Aarstallene 1559, 1521, 1706. Under den tredje Hvelving er ved nørre Side et Gips Epitaphium af italiensk Arbeide over Simon Bertelsen, frie Besidder paa Sparrelund, døde 1727 og hans Hustrue, som døde samme Aar. Paa Kirkegulvet ere endeel Liigstene, hvoriblant over Lorentz Hansen til Westergaard, døde 1611, og hans Hustrue Ellen døde 1619. Over Præsten Hr. Hans Gerdes, døde 1611, og hans Hustrue. Over Sacristiedøren et Epitaphium over Præsten Hr. Christen Engel og hans Hustrue Catharina Lemwig, samt deres Børn. Den her værende Skole har Beboerne selv bekostet. Paa Marken ere mangfoldige hedenske Høye, Begravelser og Altere. 1410 skienkede Hertuginde

ELISABETH Kirken med Jus Patronatus til Haderslev Capitel. Dette Sogn pantsatte Hertug HENRIK 1370 til sin Gemahlinde KONEGUNDE for 500 lødige Mark cølnsk Vegt. 1417 solgte Clawes Lembeke af Thyrrning Capitelet i Haderslev to Gaarde i Øsby, Byrløsgaary, to Gods i Hasdorp, Gammelgaard i Hasdorp, et Gods i Råby, et Gods i Hydhorp, et Gods (142) i Hesagher udi Gradhorp Sogn, Odhensmose i Wilstorp Soghen, et Gods i Marstorp i Hoptorp Soghen og et øde Gods a Kyrstorp Mark, kaldet Møker, for 400 lybske Mark i Guld.

- b) Kirken har et bredt Taarn, som staar paa den nordre Ende. Folketallet stiger til 800 Mennesker. I dette Sogn laae et Gods kaldet Ypperker, hvilket Peter og Hans Rönners 1423 gave til Capitaler i Haderslev, tillige med at andet Gods i Norby Wilstorp. Ypperker var 1395 pantsat til Nicolaus Röuer af Jacob Iversen Væbner for 20 Mark Lybsk. 1422 solgte Jep Iversne Staverskou Mestedhe Gaurd og to Landbogods ligge derhos, til Capitelet,
- c) Annex til Starup. Indbyggernes Tal er 168. Her er en liden men fiskerig Søe, som af Kongen bortforpagtes. I dette og følgende Sogn har Kaminerraad Arnold Berens 1740 skienket hver tiendepligtig Bondegaard en CHRISTIAN IV Huus- og Reise-Bibel i Qvarto, og hvert Huus et nye Testament. Kirken er indviet til St. Nicolaus og meest af huggen Steen, Taarnet og Klokken paa den østre Ende takt med Spaan, men det øvrige med Blye. Inden i er et Mariæ- og et St. Nicolai-Billede. 1441 skiødede Haderslev Capitel Biskop Claus i Slesvig 8 Mark Rente in curiis Odenmoze & in curia in Hesagger. 1403 skiødede Henr. Pors sit Gods i Hesakker, sin Gaard i Gammelbyker, og sin Gaard i Smedegaard til Claus Röuer i Haderslev. 1339 pantsatte Frue Gerthrud, Hr. John. (142) Bundyson Ridders Enke, og hendes ældste Søn Augho en Gaard i Heesagger til Nicolaus Hüllæsund for 20 Mark Sølv.
- d) Indbyggernes Antal er 430. Kirken som tildeels er bygt af en ubekendt Steenart, som næsten ligner Pimpesteen, er ved Præsten Hr. Caspar von Salderns Omsorg, indvendig meget vel prydet. Den er takt med Blye og har indvendig et siddende Marie-Billede med Underskrift: help ihesus maria. Kun Choret er hvelvet. I Kirken findes nogle Epitaphia: over Præsten Hr. M. Joh. Ancharius, døde 1602, og hans Hustrue Rachel Ivers Datter Ravn, døde 1611. Over Præsten M. Paul Ancharius og hans to Hustruer 1634. Over Hans Blome Jörgensen, døde 1565. Over Herredsfoged Nis Hansen Keding og begge hans Hustruer 1696. Over Præsten Hr. Sebastian von Saldern, døde 1748 i sit Alders 78 og Embedes 49 Aar, med sin Hustrue Eleonora Lohmann. Over Hr. Caspar v. Salderns Hustrue Anna Berens, døde 1742. I Kirken ere to aabne Begravelser, den eene for Pastoratet og Olufskiergaard, den anden for Wandlinggaard. Midt i Kirken hænger et lidet Krigsskib, givet af Kammerraad Arnold Berens i Flensborg, som og har givet Fonten. I dette Sogn findes en temmelig Mængde af smukke forstenede Sager.
- e) Kaldtes 1583 Weibøl-Wielstrup. Indbyggerne ere 732. Kirken er en Korskirke med Taarn og hvelvet, samt tækket med Blye. For Alteret er 1624 sat et Gitterværk af Træ, hvorpaa staaer et Crusifix og Aarstallet 1560. Kalken er fra 1603 og Klokken fra 1620. 1403 gjorde Hr. Joon Lillæ Ridder, Mageskiftet med Capitelet, og gav sit Gods i dette Sogn, for Capitelets Gods i Oxenvad Sogn. 1389 forærede Esberb Tagesson Wapen, Capitelet et sit Gods i Nørby Wilstorp. (143)
- f) Indbyggerne løbe til 1300 Siele. Præstegaarden, hvis Navn er Magstrup, er af Hertugen givet til Præstens Bolig, saaledes at den eene Side maatte holdes i Stand til Hoffets Aftrædelse paa dets Udreiser. Kirken er en stor stærk Bygning, liggende i en

Dal, og er af Biskop Bartrholdus 1305 givet til Provsten i Haderslev. Paa en Klokke i Taarnet læses at den 1403 er støbt to Santo Nicolaues Kerke, til hvilken Helgen følgelig denne Kirke i Pavedømmet har været indviet. I dette Sogn skal forhen have boet to Kæmper, navnlig Grim og Wogn, som levede i Uenighed med hverandre, og vises endnu deres Grave paa Marken ved Præstegaarden, saavelsom og et par hedenske Altere. 1448 gav Olavus Matthiæ, Commendator Domus S. Johannis Iherosolymitani Ripis, et Gods i Marstorp i Hoptorp Sogn, samt et andet Stendorp i Tyrstorphæreth, til hellig Jomfrues Messe daglig at holdes i Haderslev.

- g) Indbyggernes Antal er 700. Gammel-Haderslevs Huse gaae i en Linie fort med Staden Haderslev, og hænge sammen med den ved Bispebroen. Kirken, som fører Navn af St. Seberini Kirke, har et lidet uanseeligt Taarn, som er spidset med Teglstene. Den er og i Betragtning af dens store Menighed alt for liden. I den findes ingen Merkværdigheder eller (144) Aarstal, men paa Klokken sees at den er støbt 1667. 1742 har Sognefogeden Hr. Ernst Günther Ramin i Wilster skienket denne Kirke 1000 Mk. Lybsk, og 1744 har en Enke i Sognet, navnlig Anna Sohlis givet 10 Rdlr. Til Alterets Opmaling. I Gammel-Haderslev er en Kilde, kaldet Finkeskilde, hvis Vand aldrig tilfryser. Eisbøl har tilforn været en adelig Gaard, og paa denne Grund ere de tre Gaardmænd i denne Bye befriede for at svare Korntiende. Paa Bøghoved Bierg i dette Sogn har det gamle Haderslevs staaet.
- h) Indbyggernes Antal er 400 Siele. Kirken er liden, men velbygget med et Taarn, dog uden Merkværdigheder. I Præstekoven, kaldet Kreisel, har i gamle Tider boet en Adelsmand, af hvis Bolig endnu sees Rudera med Volde og Grave om. Hans Statue skal endnu findes i Kirken, men er snarere Kirkens Skytshelgen S. Chrysogonus.
- i) Indbyggernes Tal er 380. Hvor nu den kongel. Ladegaard staa, var tilforn en Landsbye kaldet Stendet. Tilforn var paa Aastrup Mark en berømt Sundhedskilde; det Sted, som den var paa, kaldes endnu Hellig May. Kirken, som skal være ældre end St. Mariæ Kirke i Haderslev, er indviet til St. Petrus, og har været annecteret til samme Kirke, til Menigheden i Kong FRIDERICH II Tid forlanget og fik selv sin Præst. Den er liden, (145), men har et smukt Taarn og to Klokker, hvoraf den største er omstøt 1647 og den mindste 1601. Altertavlen, som har to Fløye, er fra 1630. Et Epitaphium over Christen Nygaard, Herredsfoged i Haderslevherred, døde 1614, og hans Hustrue Marie, døde 1616, samt deres Datter Anne døde 1607. Et Crucifix bekostet af Herredsfoged Jörgen Pedersen i Nygaard 1637. Paa Prædikestolen staaer 2646 og paa Choret 1694.
- j)
- k) Indbyggernes Antal er 440. Sognet, som for sin beliggenhed er det behageligste i hele Amtet, heder egentlig Odensbed af Odin, som der siges. Anders Jensen Tangebiert testamenterede Ecclesiæ Odensbek 1413 en Mark Lybsk. Indbyggerne nære sig mest med Fiskerie paa Haderslev Fiord, og nogle med Søefart, som der og i dette Sogn kan tælles 50 til 50 Søefarende. Grunden er her noget lerred, men dog ganske god og frugtbar. Kirken, hvis Alder ey vides, men som i Pavedømmet har været indviet til St. Andreas, er en smuk blytakt Bygning med et lidet uanseeligt Taarn, hvori hænger en Klokke, som er støbt 1578. Epatophia ere her ikke, men under et St. Andrea-Billede læses med Munkeskrift: Sanstus Andreas ore pro nobis. Over Sacristiedøren hænger en Tavle med Præsternes Navne, og paa Præstekonens Stoel sees fire Linier ulæselig Skrift med Aarstal 1571. Indvendig er Kirken 48 Alen lang og 12 Alen bred. Præstegaarden, kaldet Caspergaard, eller rettere Korsbrødregaard, tilhørte først

Domherrene i Haderslev, og siden blev det et adeligt Sæde, til Præsten, som hidindtil boede paa en liden Halvgaard i Beck, fik den til Boepæl. Heraf haver den Caspergaardske Familie faaet sit Navn. (146)

II. Thystrup Herred.

(146) **Størrelse. Folketal. Grændser. Søe. Floder. Bierg. Frugtbarhed. Vaaben.**

Thystrup eller Thystrup-Herred er omtrent 3 Mile langt og 2½ Miil bredt. Indbyggerne beløbe sig omtrent til 7000 Mennesker. Mod Norden grændser det til Nørrejylland, mod Østen til Beltet, mod Sønden til Haderslev-Herred og mod Vesten til Gram-Herred. Plovtalet er foruden Zimniersted 215½ Plove. I hele Herredet er kun en Søe, nemlig Heils-Søe, men denne er overmaade fiskerig. Af Floder findes her foruden det ene Udspring af Nipsaae, og Kilden til Skodborg Aae, den eneste mærkværdige Flod Taps-(Daabs) Aae, som efter et meget krumt Løb, igiennem Heilsøe udgyder sig i Østersøen. Ved Weistrup er det bekjendte Bierg Grønwichhoed, som er 120 Favne høyt, og hvorpaa man kan see og tælle mange Kirker. Skov, Eng, Fæe, og frugtbare Jorder er her ret Overflødighed paa, skjønt dog Skoven i forrige Tider har været meget større. Ellers er Landet alt frugtbarere, jo nærmere det ligger ved Havet. Herredets Vaaben er en Tyr. I dette Herred ere følgende Sogne:

- 1) Thystrup Sogn (l) Thystrup. Thystrupgaard. Boyschaugaard, en frie Gaard i Thystrup. Faurwraa. Kokier. Westenskou. Seggeling. Faustrup. Hwindrup. Taarning. Hockelberg. Torning-Mølle. Tagkier. I alt 26 17/144 Plove.
- 2) Hierndrup Sogn (m). Annex til Thystrup. Ost-Hierndrup. West-Hierndrup, begge 40 Huse. Holmshuse 2. I alt 9 ¼ Plove. (146)
- 3) Stepping Sogn (n). Stepping. Colstrup. Bierndrup. Bierndrupgaard. Andrup. Andrupgaard. Holmshuus. Kloborg. Satrupgaard. I Gramherred Høyrup. Taabdrupgaard. I alt 21 7/8 Plove.
- 4) Frørup Sogn (o). Frørup. Geilshuus. Roi. Hiortwad. Vrenduhr. I alt 13 Plove. (148)
- 5) Øddis Sogn (p). Øddis-Vramdrup. Fobifletgaard. Fobislet-Markhuse 12. Drenderupgaard. Drenderup-Markhuse. I alt 7½ Plove i dette Herred. (149)
- 6) Wonsild Sogn (q) Wonsild. Markhuse 6. Pl 10 1/6.
- 7) Dalbye Sogn (r) Dalbye. Dalbye-Mølle. Tved. Reebæk. Bierregaard. Straruogaard. Pl. 10 2/3
- 8) Heils Sogn (s). Heils Bye. Wargaard. Kiermølle. I alt 10§ Plove. (150)
- 9) Weistrup Sogn (t) Weistrup-Røy. Siøhind. Grønninghoved. I alt 13 Plove. (151)
- 10) Biert Sogn (u) Bierte 16 Garde 9 Plove. Aitrup 23 Gaarde 11 2/3 Plove. Chartved, 10 Gaarde 5 Plove. Vinderup 10 Gaarde 6 1/3 Plove. Vinderup-Mølle. 2 Skovfoged Huse. I alt 32 Plove.
- 11) Aller-Sogn (v) Aller. Stubbum. Stor-Aller-Anslet. (152) Lille-Aller-Anslet. Mengsby. Brabæk. Skovhuse. Robbersted. Aller-Mølle. I alt 13 113/144 Plove.
- 12) Taps Sogn (x). Tapsuhr. Ostorp. Skourup, er 51 Gaarde og 12 1/6 Plove.

- 13) Fielstrup Sogn (y) Fielstrup. Store og lille Fielstrup-Anslet. Knudstorff. Hauge. Gammelbye. Sillerup. Kehlet. I alt 17 Plove.
 - 14) Stenderup Sogn (z) Stenderup. Warmark. Muushuuse. Strandby. Standhuse. I alt 101 Huse og 21 5/6 Plove. (153)
 - 15) Bierning Sogn (æ) Skoubølling. Kabdrup. Rørkier. Erringsted. Bierning-Kro. Bierning-Røy, en frie Gard. Ulvhuus. Tømmerhuus. I alt 8 Plove.
 - 16) Endnu hører til dette Herred Simmersted i Mangstrup Sogn, hvoraf det øvrige henregnes til Gramherred. (154)
-
- l) (146) Indbyggernes Tal er 800. Kirken er smuk bugt, med et Taarn paa den østre Ende, hvori en Klokke støbt 1690.
 - m) Eller Hiermtorp, rettere Herrendorp, af de mange deri liggende adelige og frie Gaarde. Indbyggernes Antal er 400. Kirken har et Taarn paa den østre Ende. (147)
 - n) Indbyggernes tal beløbe sig til 700. Kirken er tillige med sit Taarn takket med Blye. Den har to Klokker, den eene støbt 1547 og den anden 1619. Altertavlen er bygt 1612 og repareret 1729. Paa Alteret staae to par Lysestager, paa de store alene Aarstallet 1733, men paa de mindre, at Capitain Jens Rauen (som og her er begravet), og Dorothea Froms af Viendrupgaard i Aaret 1665 haver givet dem til Kirken. Kalk og Disk er meget gammel, men uden Aarstal. Paa Kalkens mittelste Knap staaer disse Bogstaver J.H.E.S.U.S. Paa Foden er lidet tilloddet Crusifix, og paa Randen denne Indskrift: Dnus Nicolaus Dragy procuravit me, orate pro eo. Ved Alterfoden er en Begravelse for Præsterne. Prædikestolen er bygt 1558 og den øverste Deel 1618. Midt paa Kirkegulvet er under 6 Fliser begravet Elisabeth, Michel Andersen af Anderup, som døde 1698. Ellers er Kirken prydet med mange smukke Malerier, og Lutheri Portrait. Over Choret staaer paa en Tværbielke et stort Crusifix med tydsk Underskrift. Kirken er 1751 opmalet. Høyrup har tilforn havt sin egen Kirke, som har staaet i Skoven, hvoraf endnu sees Rudera. Ey langt derfra staaer en stor Eeg, som kaldes Farreskongen, sluttelig fordi den har været som en Konge blant Træerne i Fares Skov. Ved Andrup Bye er en Høj, hvori en vis hellig Anders skal ligge begravet.
 - o) Folketallet er 300 Personer. Kirken er brandmuur, har et høyt spidst blyetakt Spiir paa den vestre Ende, og fik 1753 en nye Altertavle, som den i Stepping Kirke. I Steden for den forrige ældgamle. Prædikestolen er fra 1618 og Klokken fra 1561. I Gangen ved Prædikestolen er fra 1618 og Klokken fra 1561. I Gangen ved Prædikestolen ligger en stor Liigsteen, hvorpaa ere udhugne Mogens Kaas til Brenduhr og hans tvende (148) Fruer Dorthe Sestede og Anne Rantzau, deres Billeder og adelige Anher. Af Indskriften sees at Mogens Kaas døde 1582 og Frue Dorte Sestede 1579. Sølvbægeret og Patellen ere 1662 forærede af Herredfogeden Joh. Hostman. Frørup skal tilforn have været et Herresæde. I Skoven ved Byen er er Sted kaldet Laues Vold, hvor der har staaet Slot med Vold og Grave. Ey langt derfra findes et andet saadant Sted, kaldet Æbbesholm. Disse to Brødre skal have givet deres Søster sin Lod midt inde i deres Marker, hvoraf det skal komme, at de tre Gaarde, som nu kaldes Røybye, ere gandske omringede af Frørup-Marker. Andre derimod sige at Røy har været en Herregaard, hvorunder hele Frørup har ligget. Besidderen skal have givet sin Datter saa meget Land, som hun paa én Dag

kunde gaa omkring, hvorpaa hun da har indgaaet al Roy Mark, hvilket skal være Aarsagen til at Frørup nu maa søge sine Jorde saa langt borte, da Roy derimod har sine i Nærværelsen. Gemeenlig fortælles, at Mogens Kaas til Brenduhr skal have deelt Gaarden i fire Dele til sine Døttre, men det er ey rimeligt, da han der i Egnen har besiddet meget mere Gods. Denne Bye har et stort Kier til Engeslet, hvori hans Slot har staaet, og man har endnu Steenbroen dertil, hvorpaa endeel af Bønderne kiøre i Engen.

- p) Indbyggere ere omtrent 500. Kirken har et Taarn og to Klokker. Under Choret er en muret Begravelse, hvori Christopher Lindenov, som døde 1546, hviler med sin Frue. Heri fandt man for nogle Aar siden en Messingplade med de Rosenkrandsers Vaaben. I dette Sogn ere de tvende kongel. Pensions-Gaarde Drenderup, som tilforn har været en Herregaard, Fobislet, hvor der tilforn har staaet et befæstet Slot og en Landsbye, som afbrændte. Paa Drenderup-Mark skal og have været en Herregaard, kaldet Gammel-Hougaard, hvis Plads endnu vises. I Dridekier, sydost (149) for Øddis skal og have staaet en Herregaard. Østerbygaard i Wamdrup Sogn udi Nørre-Jylland har og lagt her til Sognet, til den i russisk Geheimeraad og Ridder Hr. Buchwalds Tid kom herfra. Imellem Bramdrup og Høyrup udi Stepping Sogn har staaet en Kirke, som har været Annes til Øddis. Paa Bramdrup Mark vises en hellig Kilde. Præsten i Øddis faaer aarlig paa Amtsstuen i Haderslev 65 Rdlr. For Fobislet og Drenderup, efter Rentekammerets Resolution af 13 Sept. 1721.
- q) Findes og skreven Wonsiedel, Wodenskulde, maaske af Odin. Kirken har været indviet til St Anna. Klokken er givet 1588 af Ove Juel og Frue Dorte Daae til Selle Sognekirke; Kalken 1656 af Sognefogeden Christen Pedersen. Prædikestolen er opsat 1615. Indbyggerne ere 460.
- r) Annex til forrige. Indbyggerne ere 320. Kirken er stor og anseelig. Kalken er bekostet 1673, Prædikestolen 1616. I Tvee var før en Gaard kaldet Tvee-Hovgaard, som for en 25 Aar er afbrudt, og en Bondeggaard igien opbyggt. Der siges, at medens Otto Krumpen beboede den, laante han nogle Penge af sin Broder i Colding paa de Vilkaar, at han en vis Dag Kl. 12 skulde møde ham i Colding og betale. Men da han kom lidet for silde, beholdt Coldingbye Markerne, hvoraf Dalby Præst aarligen faer 10 Mark Lybsk i Tiendepenge.
- s) Indbyggerne ere 360. Ved Sognet som tilforn er skrevet Heghels, er den lilke Øe Bransøe i Beltet. Heils Bye er $\frac{1}{4}$ Miil lang, da alle Gaardene ligge i en Række, og der er meget langt imellem dem. Jorden er meget frugtbar, dog er man ogsaa her meget plaget med de saa kaldede onde Urter. Her er den forhen omtalte Heils-Søe c: Heilse-Minde, som nu er Brakvand, da den imellem Søen og Havet forhen værende Sluse er ødelagt. (150) Kirken er liden, mørk og forfaldet, med et Taarn. Den er takt med Blye, og påmuret af hugne Stene. Den har en meget stor Klokke, som er en af de beste i Amtet, og er 1553 besørget støbt af Joachim Breide til Wargaard, som døde 1574 og hans Frue, som døde 7 Aar før, begravet. Stenen er meget forslidt, saa man ey kan see andet end Navnet og Aarstallet. Lige for Kirkedøren hænger en Tavle med Indskrift, at 1662 kostede en Tønde Rug 16, 20 til 24 Slettedaler, men 1670 og 1671 kun 1 Rdlr. Af de gamle Præste vides Dn. Andreas 1413. Hans Successor Dn. Laurentius Nicolai Rector parochialis Ecclesiæ Høghelse 1464. Ved Grændseskiellet af Weistrup Sogn sees nogle temmelig store Stene i en aflang Fiirkant, som Grundvolden til et Huus, i Øster og

Vester med Enderne, hvorom fortælles, at der skal være bygt en Kirke til begge Sognene, men alt hvad som blev opbyggt om Dagen blev nedrevet om Natten.

- t) Indbyggerne beløbe sig til 400. Dette Sogn er mod Sønder og Vester omringet af Skov og mod Nord af høye Bakker, hvoriblant den højeste er det saa kaldte Grønninghod, som er 120 Favne høyt, og hvorpaa man i klart Veyer kan see 48 Kirker. Kirken, som nu er et Annex til Heils, og før, som der siges, til Colding og Wonsild, er stor og vel bygget. Da den 1665 blev repareret, blev endnu i Alteret funden et Stykke Pergament med denne Indskrift; Anno Dni Millesiimo Septuag. Primo Vener. In Christo Pater & Dominus Nicolaus Episcopus Slesv. Dir Mercurii, qvi tunc erat primus post exaltationem S. Crucis, consecravt hoc summum altare in honorem beatorum Petri & Pauli una cum reconciliatione cæmiterii & Ecclesiæ cum reliqviis altari inclusis. Men Hr. Rhode beviser p. 384 sq. Med uomstødelige Grunde, at her skal læses 1471 i stedet for 1071. Kirken er blyetakt og har et Taarn, hvorudi to Klokker, den eene støbt 1626, og den anden, som er gandske liden, 1674. Denne sidste (151) er tillige med to store messing Lysestager givet hertil af Kirkeværgeren Mads Jensen. Ved den eene Side af Choret er foranførte Indskrift paa Dansk at læse. I Sognet ere nogle Kiempebegravelser med store Steene, hvorudi ere huller lige af 5 Fingre, men meget større. I dette Sogn har været det gamle Herresæde Weistrup, som 1560 var beboet af Oluf Hansen Gaas, som blev adlet af Kong CHRISTIAN III og hans Frue Magdalene Sandberg fra Thyrstrupgaard.
- u) Indbyggerne er over 700. Kirken er smuk ohg anseelig med et høyt spidst Taarn, takt med Blye og indvendig malet. Den nævnes allerede i et Brev af 1350. Den store Klokke er fra 1641 og den mindre fra 1725. Kalk og Disk fra 1680. Oblatæskan fra 1740. Altertavlen fra 1624. Epitaphia ere her ingen. Præsten har en Mensalgaard i Aitrup, som han fik af en Junker i Fromhave, (en Herregaard paa Aitrup Mark, hvoraf endnu sees Rudera), som dræbte en Krøbling, der med en Elskovs-Drik saaledes havde indtaget hans Frue, at hun fulgte med ham og forlod sin Mand. Hvor nu Vinderup staaer, har tilforn været en Herregaard kaldet Vengarden, hvorpaa have boet Hartvig Smalstede med sin Frue Mette 1460, og hans Søn Tyme Smalstede 1483. Paa samme Byes Mark har og staaet en Herregaard, kaldet Oblinggaard, hvis sidste Eyer formedelst Armod opgav sin Jord til fals, som blev kjøbt af de rigeste Bønder i Sognet, og den sidste Otting af Bierte Kirke. Hist og her findes i Sognet nogle hedenske Begravelser-Høye. Af Præsterne vides Johannes sacerdos de Byarthæ 1280.
- v) Indbyggernes Tal er 500. Sognet har megen Skov og Kirken er en stærk anseelig Bygning. Biskop Bondo i Slesvig lagde 1273 Biskops-Tienden til vor Frue Kirke i Haderslev. 152.
- w)
- x) Folketallet er 300. Kirken er et Annex til Aller, men har tilforn havt sin egen Præst, hvoraf den sidste Hr. Damp0 døde 1544. Den er en stor og smuk Bygning med Taarn, samt en af de ældste i Eggen. Herved skal i en Høj ligge begravet en Fyrste kaldet Atislef. Taps, skal være det samme som Daabs-Søe.
- y) Indbyggerne ere her over 700. Kirken er stor og anseelig med et spidst Taarn. Paa Kehlet, som tilforn har været en Herregaard boede 1553 Gunde Lange og Catharine Breide, hvis Navne og Vaaben endnu sees paa Gaardens

Fruentimmerstoel i Kirken. I Sognet ere mange hedenske Offerstæder og testamenterede Anders Jensen Tangebiereth Kirken 3 Mark Lybsk.

- z) Indbyggernes Antal er 600. Kirken fik 1386 Aflad af de i Nyborg forsamlede Biskopper. Den er 15 Alen bred og 60 Alen lang, bygget deels af Muur og deels af Qvaderstene. Takt deels med Blye, deels med Tagsteen, deels med Egespaaner. Paa Prædikestolen staaer det Aarstal 1618, paa Loftet 1670 og 1672, og paa den største Klokke 1701. Af Præsterne er merkværdig Hr. Michel Pedersen Ôddis, som var mistænkt for Troldom, men velerfaren i Lægekunsten og døde 1589. Om hans Kone siger et gammelt Haandskrift: ”Hun var Jep Huggers Datter paa Bierget, som (153) ”kong Friderich den Anden selv trolovede til Hr. Michel med Hændernes Sammenleggelse.” I Sognet er et hedensk Alter, og nogle Gravhøye. I Skoven har været to adelige Gaarde med volde om, nemlig Housvold og Skinkelsborg. Paa det eene af dem er opgravet en Skat, og paa det andet menes endnu en at ligge. Paa Warmarks Bye Mark skal og have staaet en Herregaard, som man slutter af de mange Muurstene, som der opgraves. I dette Sogn er megen Skov.
- æ) Indbyggerne ere ved 280. Kirken er et Annex til Moltrup i Hadersleb-Herred, hvorhen og høre 3 Plove af det Herred. Paa Kirkemuren midt oppe er et lidet Bøgetræ udvoxet imellem Stenene, som aarlig blomstrer og udslaar sine fulde Blade, og derfor med Forundring besees af mange Reisende, da Kongeveyen fra Colding til Haderslev falder tet forbi Kirken.

III Gram-Herred.

Dette store Herred, som i Sønder og Nord er 4 Mile, og i Vester og Øster 3½ Mile, er næsten som en Øe omringet af begge Nipsaaes Arme. Mod Østen vender det til Haderslev. Og Thyrstrup-herreder, og mod Norden til Skodborg Aae. Plovtalet strekker sig til 110 og Indbyggerne til 4000. Af Søer merkes her de tre fiskerige Jels- eller Henning-Søer i Farris-Skov. Paa den østre Side er got Land, med Engbond og Skove, men paa den vestre ere mange udyrkede Stykke Hede- og Mose-Jord. Alle Kirkerne høre til (154) Baring-Syssel og Haderslev Provstie, undtagen Gram, Nustrup og Skrydstrup, som høre under Sønderjyllands Syssel og Biskoppen i Ribe, hvilke under Tørning Lehn skal beskrives.

- 1) Widsted Sogn (a) Ustrup. Høgelund. Armitlund. Skovby. Abkier. Veibøll. Overjerstal. Rudbek. Immervad-Kroe. Slykefter-Kroe. (Af samme Navn er en Kroe i Sielland. Wartenberg-Kroe. I alt 123 Huse og 15 ¼ Plove.
- 2) Hammeløv Sogn (b) Hammeløv 15½ Gaard. Styding 13 Gaarde. Ladegaard 8 Gaaarde. Jernhytte 4 G. Tørninggaard. Tørning Vandmølle. Herredsfogedens Gaars. I alt 78 Familier og 13 § Plove. (155)
- 3) Maugstrup Sogn ©. Maugstrup. Simmersted. Ringtved. I alt 9½ Plove. (156)
- 4) Jærerup Sogn (d). Jægerup. Billund. Kiestrup. Selkier. Woiensgaard. I alt 4 1/8 Plove.
- 5) Oxenvad Sogn ©. Oxenvad 5 Gaarde 9 Boel. Mølbye 6 G. 9 Boel. Sturesbølle 2½ G. 1 B. Ørsted 11G. 13 B. Sægaard. Touskou-Mølle. Touschoulund. Stursbølls Hougaard. Fuglsang. 2 Gaarde af Lærdt. I alt 10 Plove. (157)
- 6) Jels Sogn (f) Jels 11 ¾ Gaarde 13 Landboel. Grønnebek 8½ G. 13 B. Barsbøll 1 G. Clovtofft. Kobbellund. Sudelund. I alt 8 5/8 Plove.

- 7) Sommersted Sogn (g) Sommersted 9 Gaarde. Lærdt 11 Gaarde. Kastwraae 8 G. Ressøegaard. Skouhuus 1 Huus. Woym 1 Huus. Harckeshuus 1 Huus. I alt 11 5/8 Plove (158)
- a) Egentlig Vedsøe, fordi Kirken ligger ved en Søe, kaldet Præstedammen. Indbyggerne ere 750. I Kirken hænger en sort Atlaaskes Fane over Ritmester Jörgen Simonsen, som døde i Weisbøll 1681 den 3 Julii. Klokken viser det Aarstal 1653. Paa Marken findes adskillige hedenske Grave og Altere, hvoriblant et merkværdigt, da der imellem de paa Toppen værende Stene findes et Hul en Favn Bredt og høyt. Ved den her i Sognet liggende Kroe Immervad, stod 1420 det bedrøvelige Feldtslag imellem Kong ERIK af Dannemark og de holsteenske Grever, da Kongens Feldtherre Tønne Hogenskild blev slaget og den hele Armee ødelagt.
- b) Indbyggernes Antal er 470. Kirken har i Pavedømmet været indviet til St. Jørgen, hvis Billede med mange andre Helgenes sees paa den meget gamle Altertavle. Den har et lidet Spiir med en Klokke, hvorpaa dog et er nogen Indskrift, og er ey paa eengang opbyggt; thi den mellemste Deel, som er af Kampestene, og i Pavedømmet skal have været et Capell, er først bygt, og derpaa det øvrige sat til paa Enderne. Taget er af Blye. Paa Alteret er et rødt Skarlagens Alterklæde med brede Sølvsnore, hvorpaa staaer 1745 F.L.F.E.L. hvilket er givet af Friderich Lihme, forhen hollandsk Gouverneur i Guinea. Kalk og Disk er foræret af Ritmester Magnus (155) Schwabe, som boede paa Tørninggaard ogf hans Frue Anna Oelgart. Paa Prædikestolen staaer 1730. Neden i Kirken er et aabent Begravelse, hvori hviler foranførte Ritmester Schwabe og hans Frue, hvorover hænge to sorte Faner, som nu af Ælde er ulæselige. En Liigsteen over Herredsfoged Jacobus Holm, døde 1733 og hans Hustrue Catharine Holms, døde 1727, samt en anden Liigsteen over foromtalt Hr. Friderich Lihne, fød i Gram 1695, død i Hammelef 1747. Den nordre Side af Byen Hammelørv afbrændte 1751 anden Søndag efter hellig tre Kongers Dag. Paa Styding Mark har tilforn staaet en Herregaard, kaldet Skeulinggaard. Ladegaard skal i gamle Dage have lagt til Tørning, eller og selv have været en Herregaard, hvorfor Beboerne og ere frie for at svare Tiende, og ikkun erlægge 4 Skpr. Ruf of 1 Skpr Boghvede ag hver Gaard. Ved Jernhütte har Ernst Wemmering 1703 ladet anlægge en Papirmølle, som efter 10 Aars Forløb blev ubruelig formedelst hemmelig Vandaarer. Et par Bøsseskud fra Tørninggaard, hvorved Major Blechenberg 1742 log anlægge en Blick-Fabrike, sees det Bierg, hvorpaa det gamle Tørning Slot har staaet, hvor man i et Hul, som omtrent er 7 Alen dybt, af og til seer overmaade store Slinger. Tørning-Mølle og Herredsfogedens Gaard afbrændte 1745, men ere nu smuk opbygte. I Sognet ere Styding Dam, Teidam, hvorved før har været et Teglverk, og Stevning Søe.
- c) Folketallet er 600. I Ringtved skal Kong CHRISTIAN IV engang inconsto have logeret, og da efter Bondens Begiering skienket ham et Stykke Jord, som laae uden for hans Gaard. Kirken er blytakt og har et lidet Taarn, hvori hænger en Klokke med Aarstallet 1590. Hr. Peder Wandal, som fra 1626 til 1659 her var Sognepræst, stiftede et Legatum af 600 Mark Lybsk til fattige Enker, hvilke Penge bestandig skulde staae i Præstegaarden, men nu ere formindskede til 146 Mark. Samme Hr. Wandal har og foræret Kirken er Bibliothek, hvoriblant endeel grædske Haandskrifter, som nu alle ere forkomne. (156)
- d) Annex til forrige. Folketallet er 420. Kirken er blytakt med et lidet Taarn. Kalken er givet 1653 af Niclas og Dorothea Peders paa Woyens. Jægerup skal have sit Navn af

et Jægerhuus, som Hertug HANS der lod bygge, men u er forfaldet. Hvor Woyensgaard nu staaer har tilforn været en Bondebye af 11 Gaarde, som 1659 skal være afbrudt. Ellers synes det rimeligere at den har faaet sit Navn af den gamle holsteenske og slesvigske Adelsslægt v. Woien. Derforuden har her i Sognet været to Herregaarde Ballegaard og Troilborg.

- e) Indbyggerne ere 520. Sognet er idel Hede. Kirken, som er bygt af Graasteen med Blytag, har et temmelig høyt Taarn, som 1752 er af nyt opmuret. Klokken er støbt 1644, og Kalken 1724 givet af Menigheden. Den skal forhen have været bygget paa den anden Side af Strømmen, men hvad der blev bygget om Dagen, blev nedrevet om Natten, hvorfor man besluttede at spænde to Øxne for en Bielke og bygge Kirken hvor de bleve staaende; hvorpaa de gik igiennem Strømmen og stod stille hvor nu Kirken staaer, som heraf har faaet sit Navn. Af Herregaarde har her i Sognet været 1) Touschou, hvoraf endnu sees Rudera midt i Touschou Mølledam. 2) Stursbøll-Haugaard og 3) Fuglsang, ere nu kun Bøndergaarde; det sidste har forhen været Touschou Herremands Lyststed. 4) Sellskier, sønden for Mølbye paa et høyt Bierg. Ellers er Fuglsang Bye, som var beboet af 7 Familier, afbrændt 1678 tredje Søndag efter Paaske. 1404 gav Capitelet Hr. Joon Lilllæ sit Gods i Vxenwath mod hans Gods i Wilstorp Sogn. (157)
- f) Indbyggerne ere 580. Kirken, som er et Annex til Oxenvad og indviet St. Anna, er bygt af Qvaderstene med Blytag uden Taarn. Over Kirkedøren staaer en udhugget Løve med udstrakt Tunge og en Knude midt paa Rumpen. Paa den søndre Side sees en udstrakt Haand, og paa den vestre under Vinduerne en Qvindefod. Paa alle fire Hjørner sees paa Grundstenen fire udhuggede Mands Ansigter. Klokken er omstøbt 1723. Baade her og i Oxenvad have Menighederne selv 1747 ladet sig bygge Skoler. Dette Sogn bestaaer baade af Hede og Skov, hvori tilforn har e en Sø lagt det prægtige Herresæde Woldstedt, og sees endnu Broen derfra over Heils Sø til Barsbølle, samt Smedehuset ved den saa kaldede Ømmis-Eng. Her findes og endeel hedenske Gravhøye, hvoraf endeel Urner ere opgravede, Saafremt Fælledskabet i Jels Bye blev ophævet, kunde den formedelst sine vidtløftige Rettigheder blive en af de beste Byer i hele Amtet.
- g) Indbyggerne ere 550. Kirken, som i Pavedømmet har havr St. Andreas til Skyts-Helgen, har et Taarn, som i gamle Dage var temmelig anseeligt, men 1700 sidst i November ved Lynild blev afbrændt, hvorefter 1726 formedelst Kirkens slette Omstændigheder, som ey tillod nogen kostbarere Bygning, blev opsat et lidet Spir eller Klokkehuus tækket med Blye. Paa Klokken sees en Rand med ulæselige Munkebogstaver. Kirken skal ellers være én af de ældste i Landet, og opbygt af tre Jomfurer: deri er et Epitaphium over Capitainlieutenant og Huusfoged Meyers Svigerfader Henrik Möller. En Liigsteen over Margrete Laudeses paa Refsøe døde 1640, bekostet af Claus Sodenwasser, Foged paa Refsøe. En Liigsteen over Peder Wildskiöt, Foged paa Refsøe, døde 1609, bekoster af hans Søn Marcus Pedersen, (158) Foged paa Refsøe. Et Messing-Døbefad foræret af foromtalte Huusfoged Johan Adolph Meyer 1664. Kalk og Disk af Sølv forgyldt, givet af Claus Sodenwasser paa Refsøe 1653. Ved Siden af Kirkegaarden er en Kilde, hvis Vand skal være mineralisk. Paa Herredshøay i Sommersted Skov sees Rudera af et Slot, navnlig Torsholt, hvis sidste Frue trodsede Gud med sin Rigdom, men døde tilsidst i den alleruselste Tilstand paa en Bondes Møgdyng. Tet ved Refsøe, paa den sydøstre Side, kan og sees Tegn til en anden Herregaard, og ligeledes haver en staaet ved Lært Bye. Da Præsten Hr. Buch engang i sin Toft gravede efter Steen, fandt han i en Grav nogle

Mynter, som han leverede til Amtmanden, og et Stykke Pergament, som viste hen til en rund Steen i Alteret, hvorunder atter fandtes et andet Pergament om Kirkens Indvielse, hvilke nu eyes af Herr Professor Moller i Flensborg. 1403 nævnes Nicolaus Wichman Rector Eccles. Sumerstede in præpositura Bargchusel.

Desforuden hører til dette Herred:

- a) Af Hoftrup Sogn. Hoptrup. Diernes. Synderballig. Scherbeck. Haugaard. I alt $17\frac{1}{2}$ Plove. Det øvrige under Haderslev-Herred.
- b) Af Bevtøft Sogn. Hiartbroe. Arupgaard. Neder-Jerstall. I alt $3\frac{5}{8}$ Plove. Det øvrige under Nør-Rangstrup-Herred.
- c) Af Stepping Sogn. Hoirup. Satrup. Er $11\frac{3}{8}$ Plove. Det øvrige under Thyrstrup-Herred.
- d) Af Gammel-Haderslev Sogn. Fridsted. Ausbøll. Knorborg. I alt $4\frac{1}{24}$ Plove. Det øvrige under Haderslev-Herred.
- e) Aarup Bye $\frac{2}{3}$ Plov, som under Grams Sogn i følgende Capitel findes anført.

IV Af Ries-Herres og Districtet Voldersleben.

- a) Af Boilderup Sogn. Voldersleben 35 H. Mellerup 5 H. Raut 1 H. Todsbøll 2 H. Ingebøll. Jolderup 2 H. Tagebøll. Voldersleben-Mølle. (159)
- b) Af Loit Sogn. Fladsteen. Nørby 5 H. Stolinggarde 7 G. Det som af begge disse Sogne hører til Amtet Haderskeben, beløbe sig til $11\frac{17}{36}$ Plove. Riis- og Syder-Rangstrup-Herred bleve 1411 af Hertuginde i Sachsen pantsatte til Dr. Margrete.

V. Af Sønder-Rangstrup-Herred.

- a) Af Lygum Sogn. Giønner 21 H. Heiselberg 1 H. Lygum 10 H. Haberslund. Jarup 4 H. Tyrsholm 2 H. Rundemøllen. Raubierg 4 H. I alt $7\frac{1}{36}$ Plove.
- b) Af Beftøft Sogn. Strandelhiørn 18 H.
- c) Af Districtet Vollerleben:
 - 1. Af Heldewadt Sogn. Clautoft 6 H. Obening 1 H.
 - 2. Af Jordkier Sogn. Jordkier 1 H. Sænder- og Norder- Kelbek, hver 1 H.
 - 3. Af Tingeleff Sogn. Tingeleff.
 - 4. Af Holebøll Sogn. Holebøll, et Landboel.
 - 5. Lennemark Bye.

VI. Nør-Rangstrup-Herred

VII. Hidding-Herred.

VIII. Kalslund-Herred.

Skulle siden beskrives under Tøning Lehn.

IX. Frøes-Herred

Hører til Tørning Lehn. Undtaget det ene Sogn

Skodborg Sogn (h) Skodborg. Schustrup. Bastrup. Faarkrog 1 G. Gildberg 1 H. I alt 10 Plove. (160)

X. Strøgods, som ey er anført.

Foruden det forhen anførte Strøgods i Ries- og Sønder-Rangstrup-Herreder, hører endnu til dette.

(h) Har 570 Indbyggere. Bastrup Bye søger Wamdrup Kirke i Jylland, men hører dog i alle andre Ting under Hadersleb Amt. Kirken har intet Taarn. (160) I Sognet har i gammel Tid staaet en Herregaard, Gramgaard kaldet, og findes endnu endeel Jord imellem Skodborg Bye og Kiøbenho, samt Langenved Byer i Schrau Sogn, af hvilken Jord enhver af disse tre Byer har deres Anpart, hvoraf aarlig betales en Skat, kaldet Veistrup Skat. Der skal og findes en gammel Steebroe over Veistrup-May, som nu med Lyng er overgroet; men om bemeldte Gaard har lagt til Schrau eller Skodborg vides ey. I dette Sogn er den bekiendte Erkebisp Jörgen Skodborg født.

(160)

X. Strøgods, som ey er anført.

Foruden det forhen anførte Strøgods i Ries- og Sønder-Rangstrup-Herreder, hører endnu til dette.

a) Til Districtet Vollersleben.

Slux-Herred, Tønder-Amt: Lennemark Bye 1 H. Tinglef 2 H. Holebøll 1 H. Steinberg Kroe.

b) Af Møgeltønder Sogn.

Bondebye 4 St.

c) Til Haderslev Brandcasse hører af Ribe Hovedsogn: Østrvedsted sted 21 H. Inderbierum 4 H.

d) En Plov af det forrige Domcapitels, tillagt den 1 Nov. 1777.

Det Siette-Lehn.

Om Tørning-Lehn.

Tørning-Lehn, saa kaldet af Tørning Slot, hvorpaa Lehnsmanden forud residerede, indeholder de Herreder og Sogne, i Haderslevhuus-Amt beliggende, hvilke ganske høre i det Geistlige under Biskoppen over Ribe-Stift, samt i Matrimonial-Sager under Consistorio sammesteds; men (noget hist og her befindende Dansk Strøegods undtagen, hvilket hører under Riberhuus-Amt, eller og under Grevskabet Schackenborg) i det Verdslige under Amtmanden over Haderslevhuus-Amt og Overretten paa Gottorff. Det udgjør i alt 5 Herreder, 4 Provstier og 30 Kirkesogne, hvoraf dog eet, nemlig Manøe hører i alle Dele under Ribe-Stift og Lustrup-Birk. Disse Kirker skal allerede 1543 være kommen under Biskoppen i Ribe; men igien 1577 til 1580 været ham frtagne. Herom haves to kongel. Befalinger, nemlig af 26 Martii 1653, som befaler ”at Geistligheden i Haderslevhuus-Amt Ribe-Stift skal uden nogen Exception in rebus Ecclesiasticis rette sig efter Ordinancen og kongel. Anordning”; og 23 Julii 1684 ”at Provsterne og Præsterne samt meenige Clericie, som boe udi Haderslevhuus-Amt og under Ribe biskoppelige Jurisdiction have svaret, skal uden nogen Exemption sig in ecclesiasticis efter den danske Lov aldeles rette og forholde, saa og være de Kongl. Forordninger i slige Tilfælde undergivne”. Grændser imellem Stiftamtmanden i Ribe og Amtmandens i Haderslev, samt igen imellem dennes og Biskoppens Embeder udi dette Lehn sætter (162) den coldingske Afsked 13/24 Jan 1576; Rescr. 17 og 25 Febr. 1708; 6 Oct. 1727, som den 10 Febr. 1736 er igientaget; 20 Martii 1750; og 2 Cancellieskrivelser 1730 og 7 Junii 1766: hvorefter ”Stiftamtmanden i Ribe har aldeles intet med Kirkerne, ey heller med Sager, som angaaer Kirkerne og Geistligheden i Tørning-Lehn, saavidt Verdslige- og Civil-Sager betreffen, men skal saadant overlade Amtmanden i Haderslev og (i visse Tilfælde) Biskoppen i Ribe: Biskoppen og Amtmanden i Haderslev bestyre Geistlige- og Kirke-Sager, som angaae Collecter og andre slige Sager: Amtmanden i Haderslev maa ey tillægge Præsterne nogen Befaling i deres Embeds-Forretninger; ham tilkommer det ikke, men Biskoppen, at modtage (ved en Konges Regierings Tiltrædelse) Troskabs-Eed af Geistligheden”. Skole-Anstalterne, efter det danske Cancellies Promemoria af 12 April 1777, reguleres først af Amtmanden med Herred Provsten, og foredrages ikke Biskoppen, for at indstilles til kongel. Resolution, førend klages over hvad af Amtet og Provsten er anordnet. Den tørning-lehnske Gejstligheds Forum i Embeds-Sager er som den danske Geistligheds, en Provsteret første, og Landemodet i Ribe anden Instance; men Provsterne have ingen Skriftejurisdiction, da de Geistlige Stervboer behandles ag Herredsfogederne.

Lehnet, som er den vestligste Deel af Amtet Haderslev, strekker sig omtrent fra Østen til Vesten 4 Mile, samt fra Norden til Sønden 2½ Miil. Af de i forrige Capitel under Haderslev-Amt anførte Plove findes i dette Lehn over 310 Plove, foruden 1305 Tønder Hartkorn. Af Indbyggerne i dette Lehn høre under Riberhuus-Amt, Grevskabet Schackenborg, Haderslevhuus-Amt, det Rantzau-Castelliske eller Lindewittske samt Gram- og Rybel-adelige Godser. (163).

Nogle og de fleste af Ribehuus-Amt sortere under Ribehuus-Birk, som blev oprettet ifølge kongel. Rescript af 22 Apr. Og 15 Jul. 1735, og Grændserne imellem dets samt de haderslevske Herreders Jurisdiction nærmere bestemte ved Rescript af 12 Aug. 1735, hvorfra Syns- og Tings-Vidner appelleres til Ribe-Raadstue, men andre Sager til høyeste Ret. Hvilke under Lustrup-Birk henhøre, see herefter om Hvidding-Herred. Undersaatterne til Gran- og Nybel-Gaarde ligger under Gram-Birk. Haderslevhuus- og Ranzau-Undersaatterne ere tingpligtige under de haderslevske Herreder, i hvilke de boe. Fra disse Herredstinge, ligesom og fra Gram-Birk appelleres til Overretten (Obergericht) i Slesvig.

I Almindelighed har de haderslevske, samt i sær de adelige Godsers Undersatter større Friheder end de Danske, endskiønt de alle boe imellem hinanden, saasom med Handel, Brændeviinsbrænden o.s.v. hvorved paagrændsende Kiøbstæder Ribe og Colding i Særdeleshed tage magen Skade; Frihed fir Indqvartering i Fredstider, Konge-Ægter med Armeen, med mindre de tilsiges af deres Amts Øvrighed eller Godsers Herskab o.s.v.; men dog ere alle Ribehuus-Amts Undersaatter paa det faste Land saavelsom paa Øerne sønden Konge-Aaen, Manøe undtagen, undtagne fra Forordningerne om Kroehold og Brændeviinsbrænderie i Dannemark; og bør ansees paa lige Maade, som de slesvigske Undersaatter ifølge Kongl. Resolutioner af 19 Dec. 1768, 28 Martii 1769 og 15 Nov. 1773.

Nogle Sogne langs den søndre Side af Konge-Aaen har og et slags Frihed i Tolden, da de af deres egne Opdræt kuns ved Udførselen svare en liden Told; see Forordningen af 28 Maji 1701 Art. 5. og 4 Nov. 1776 Art 11 med flere Anordn.

De fleste Bønderbygninger i dette Lehn ere grundmurede af de Stene, Bønderne selv brænde. (164)

Ogsaa have Bønderne i de seneste Aaringer viist sig meget flittige i at udskifte paa beqvemmeste Steder og forbedre Byernes og Gaardenes Eyendomme; omendskiønt her endnu ligger nogle fælleds og udyrkede Heder og Græsgange.

Overalt i dette Lehn boe eller opholde sig endeel Fruentimmer, som fabrikere i stor Mængde Kniplinger, der, toldfrie, føres til Kiøbenhavn, Jylland, Norge og flere Steder.

Kirkernes Regnskaber i Calslund- og Frøs-Herreder høres af Amtmanden over Haderslev-Amt; dog er Fohl Kirke herfra undtagen, siden den ligger under Gram-Gaard. De øvrige Kirker i dette Lehn (undtagen Gram, som er under Gramgaard, samt Manøe, som ligger under Ribe-Stifts geistlige og verdslige Øvrighed) haver Biskoppen i Ribe, som Archidiaconus, under Opsyn, saavel med at høre Regnskaber, som at bortfæste Tienderne og Eyendommene med videre. Kirkeskriveren ved disse sidste Kirker (Seem undtagen) er Herredsfogden i Hvidding- og Nørrangstrup-Herreder.

Hvad ellers i det Cap. Om Haderslev-Amt i Almindelighed er sagt angaaende Aaer, Frugtbarhed og Merkværdigheder, kan og forstaaes om dette Lehn.

I. Carlslund-Herred.

Grændser. Størrelse. Plove og Hartkorn. Skove. Dette Herred grændser mod Norden til Konge- eller Vilslef-Aaen; mod Sønden til Ribe; mod Østen til Frøs-Herred; med hvilke det ifølge Rescr. Af 19 Dec. 1710 har fælleds Provst; og mod Vesten til Vesterhavet: strekker sig fra Østen til Vesten næsten 4 Mile, men fra Norden til Sønden knap 1 Miil, udgjør under Haderslevhuus-Amt 23 1/3 Plove, og under Ribehuus-Amt over 310 Tønder Hartkorn. Jedsted og Hillerup den halve Deel, næsten 30 Plove og over 60 Tønder Hartkorn, henhørende under Vilslef Sogn i Nørrejylland, (165) ligge inden dette Herreds Grændser. Af Skove findes ingen i dette Herred, men nogle store Heder, gode Kornlande og Græsenge,

hvilke sidste dog ved Vesterhavets Oversvømmelse lide ofte Skade. 1321 in Parasceue, lagde Biskop Johannes af Ribe, Frøtsherrit, Kallslundherrit og Mannø for evig Tid til Cantor i Ribe-Domkirke. 1352 solgte Fr. Ees, Bertel Lillæs Enke en halv Otting Jord i Calslundhæreth i Norre-Arthrop til Hennike Wold.

- 1) Calslund Sogn (a). Annex til Hiortlund. Carlslundbye (166) Hiortvad (b). Villebøll. Rønning ec. 4 Plove og over 24 Tønder Hartkorn. (167)
 - 2) Hiortlund Sogn (c). Hovedsogn til Calslund. Hiortlund. Hedegaard. Steens. Kiæret ec. 3 1/6 Plove og over 28 T. Hartkorn.
 - 3) Fardrup Sogn (d) Byerne Fardrup €. Kirkebye. (168) Tanderup. Meilbye, af Hillerup det halve. Kiærbøll. Gaardene Rygaard. Ond-Aften, nu kaldet Lundgaard. Slukefter, nu Nygaardsholm. Blæsbierg. 4 5/6 Plove og over 270 T. Hartkorn.
 - 4) Lintrup Sogn (f). Lintrup. Mehlbye. Dover. Aarlund. Foldingbroe. Vimptrup. Tornum. Nør-Olling. Kastbjerg. Skovlundgaard. Skiærrebek-Mølle. Kastbiergled, og den kongel. Forpagtnings-Gaard Torumgaard. 8½ Plov og over 5 T. Hartkorn.
 - 5) Hierting Sogn (g) Annex til Lintrup. Hierting og Gastrup. 2 5/6 Plove og 9 Yønder Hartkorn.
- a) (165) Findes i de ældre Tider skreven Kalfslund, som viser Ordets Oprindelse af Kalv og Lund. Kirken liger ude paa Marken midt i Herredet, 6 Mile nordvest fra Haderslev og 1 ¼ Miil nordost fra Ribe. Om Kirkens Bygning fabuleres, at, da den i Christendommens Indførsels Tid skulde bygges, blev Stedet dertil af de myndigste udseet noget norden for det Sted, hvor den nu staaer, og Materialier til Opbyggelsen der henført, men alt hvad dertil om Dagen var ført, blev om Natten derfra igien ført hen til det Sted, hvor Kirken nu staaer, som altsaa forvoldte, at den der blev sat. Men naar Fabelen forklares, bliver Historien uden Tvivl denne: Et Kanonskud norden til Østen for Calslund Kirke findes i Grunden nogle i Rad staaende store udhugne Stene, som for nogle Aar siden kunde sees, men nu ere bedækkede med Jord; hvilket giver Formodning at der i den hedenske Tid har været et Afguds-Huus. Da man nu ved Christendommens Indførsel bygte Kirker gemeenlig paa de samme Steder hvor Afgudshusene havde staaet i den hedenske Tid, saa skulde Kirken nu ogsaa her have staaet; men da de Christne eller Munkene her have fundet for godt at vige lidet fra den almindelige Regel, og at anlægge Kirken noget derfra, men har seet sig for svage til at trænge igiennem dermed, har de rimelig grebet til deres sædvanlige Marime, og, efter at have om Natten ladet Materialierne henføre paa det Sted hvor de vilde Kirken skulde staae, indbildt Almuen, at det var Guds Villie, at Kirken der skulde bygges. I Kirken er begravet nu levende Præstes næste Formand Hr. Hans Munch, dog uden noget Monument. (166) Om saadant Begravelse kommer af, at Calslund skal tilforn have været Hovedsogn, kan ikke siges: ey heller om flere af Stedets Sognepræster der ere begravede. I Choret findes en udhuggen Egestræ-Ramme, som melder om en derunder begravet Povel af Villebøl, hvorom haves per traditionen følgende: at han, nemlig, har i Almindelighed været kaldet Povel Bartkiær, og at han var paa Floden med Høylovl. Ihuk. Kong CHRISTIAN IV. da Hans Majestæt i egen Høye Person anførte den danske Flode imod den Svenske, og mistede sit Øye. Og, som man da ikke var forsynet paa Skibsfloden med Chirurgi, angav bemeldte Povel sig at kunne og ville curere Kongens Øye, som og skede; thi han havde i hans Ungdom lært noget af Chirurgen, men maatte formedelst begangen Mord være landflygtig; dog, som man

i Krigens Tid ey randsagede saa nøye efter ham, og Matroser behøvedes fik han Leylighed at give sig i Tieneste som Matros. Endelig, da Kongen efter fuldendte Cur spurte ham, hvad han ønskede sig af Kongen for hans Tieneste, svarede han, i at give sin begangne Misgierning tilkiende: ”at han maatte nyde Fred og Frelse”: hvortil Kongen siges at skulle have svaret: ”Ja, min Fred skal du have, med Frende-Fred maa du først selv forskaffe dig”. Den Gaard han boede paa i Billebøl, siges han at havt frie for Skatter, saa længe han levede, at fornævnte Aarsag. Iblant fortælles om ham, at han i den tet norden Villebøl forbiløbende Konge-Aae ofte vovede sig yderlig, ey uden Fare for at drukne, og erindret om at tage sig vare, skal have svaret: O! har jeg seylet saa mange farlig Søe, da maatte det være en Skam, skulde jeg drukne i denne Rende. Dog druknede han, efter Sigende, der i Aaen. Gandske kort Østen for Kirken findes tre Høye, Løvs-Høye kaldet, hvilke ligge i en Triangel, den eene noget større end den anden, og ey over et godt Bøsseskud fra hinanden. At der forud har været Skov der i Sognet, sees endnu af det Krat, som findes imellem Byerne Calslund og Hiortvad. For denne Efterretning kan Sognepræsten Hr. P. Thun takkes.

- b) Hiortvad, som er den yderste Bye i Sognet mod Hygom Sogn, hvorfra den (167) skilles ved en Aae, Hiortvad Aae kaldet, synes useylbar at have faaet sit Navn af det Vadsted, som Hiorte der har havt fra Hygom Sogn til Calslund Sogn & vice versa. Her har Tinget tilforn været holdet.
- c) Vore heddenske Forfædre i denne Egn have nogle gange aarligen forsamlet sig her i denne Lund, hvor Kirken staaer, og sammesteds under aaben Himmel tilbedet Solen. Sognet ligger vesten for Calslund.
- d) Sognet er stor Fare underkastet af Vesterhavets Oversvømmelse, som ofte har ødelagt baade Mennesker og Qvæg, saasom Aar 1634 Natten imellem den 10 og 11 October, da i dette Sogn ikkun 30 Mennesker bleve reddede. Af Beboerne regnes 55 Rantzau-Tienere, 276 Ribehuus- og 75 Haderslevhuus- Undersaatter. Kirken er indviet til St. Nikolaus, ligger en god halv Miil nordvest fra Ribe, men over 7 Mile nordvest til Vesten fra Haderslev. Denne smukke Kirkes Taarn staaer paa Kirkens søndre Side, hvilket skal betyde, at Fardrup Kirke er den sidste og yderste Kirke i Sønderjylland. (see Tom. 5.p.690). Dog staaer i sær Hiortlund, saa og Lintrup Kirker nærmere Grændserne. Man har i Fardrup Sogn stor Mængde paa Skov og Tørvemoser; hvorimod man har skønne Lyngheder til Brændsel. Her begyndte i forud Tid den store, vidtløftige og farlige Fares Skov, som var 8 Mile lang. Dette Sogn ligger sønden for Hiortlund. 1274 nævnes Mag. Jacobus de Fartorp. 1353 solgte Conrad Kouærtson alt sit Gods her i Herredet, som han havde arvet efter sin Fader Bertel Lillæ, til Nicol. Matyssen. 1376 forekommer Laur. Johannis dictus Fyl, Rector eccl. B. Nicolai in Farthorp. 1436 Niels Joacobsen i Fathorp af Waabe. 1543 gjorde Kong CHRISTIAN III. Mageskifte med Ribe Magistrat, som fik Gaarden Twedellharde her i Sognet for en Gaard i Kiervolling i Ferup Sogn udi Kasellundt Herred.
- e) Kaldes i daglig Udtale Farup, ligesom og Nørfarup, fraskildt Sønderfarup i Vestervedsted Sogn. (168)
- f) Kirken ligger fra Ribe i Nordost 2 ¼ Miil, fra Haderslev i Nordvest 5 ¼ Miil. 1342 nævnes Mag. Jacobus de Lintrup. Her er den berømte Søren Lintrup fød.
- g) Dette Sogn skal have sit Navn af Nordens Herthe, som var Gudinde for Frugtbarhed, ligesom de Romeres Ceres. Kaldes og i daglig Tale Østerhierting, for at gjøre Forskiel imellem samme og Byen Hierting i Guldagger Sogn, Skadsherred udi Jylland. Kirken

ligger fra Ribe i Nordost $2\frac{1}{2}$ Miil, fra Haderslev i Nordvest $4\frac{3}{4}$ Miil, sønden fir Lintrup. Udi dette Sogn falde store Heder og Moser. (169)

II. Frøs-Herred.

(168) **Grændser. Provstie. Størrelse. Plove. Hartkorn.** Dette Herred grændser mod Norden til Konge- eller Skodborg-Aaen, mod Østen til Gramherred under Provstiet Haderslev, mod Sønden til Herredet af samme Navn under Ribe-Stift, og mod Vesten til Calslundherred, hvormed det er samlet under et dansk Provstie i Ribe-Stift; er knap 2 Mile langt og bredt, staaer for $35\frac{1}{6}$ Plove til Haderslev- og over 187 Tønder Hartkorn til Ribe-Amtstue. Her har man gode Kornmarker og Tørvemoser. Her ligger foruden den Betydelige (169) Gram-Skov samt endeel andre, og den store Fares-Skov, hvoraf det Navn Frøs har sin Oprindelse), som fra Nordost til Sydvest udgiør Grændse imellem dette og det haderslevske Gramherred, samt er en Levning af den særdeles farlige store Skov, som strakte sig næsten fra Vester til Østerhavet, (hvorom see Fardrup Sogn og foran under Haderslev-Amt). See og danske Atlas Tom 5. p. 676.

- 1) Hygom Sogn (a). Hygom. Harrebye. Brøstrup. Fæsted. Kamptrup. Knorborg. Baadslund. Holm. Fæstedtoft. Olling. $13\frac{2}{3}$ Plove og over 11 Tønder Hartkorn.
 - 2) Rødding Sogn (b) Rødding. Rødding-Østerskov. Bræm. Møllen. Den kongelige Forpagtegaard Røddinggaard. $2\frac{2}{3}$ Plove og over 7 Tønder Hartkorn. (170)
 - 3) Skrave Sogn (c) Annex til Rødding. Kiøbenho. Lanetved. Kraustrup. 3 Plove.
 - 4) Østerlinnet Sogn (d). Byerne Østerlinnet €. Stendrup (172) (f). Moibøll. Roibøll (h). Terp (i). Eengaardene Tveed (k). Linnetnygaard (l). Fuulsiiggaard (m). $6\frac{1}{4}$ Plove (173)
 - 5) Fole Sogn (n). Fohle. Mellerup. Gamderuo. Onnekjær og Stampemøllen. $9\frac{7}{12}$ Plove, og næsten 35 Tønder Hartkorn, deels Selveyere og deels under Grevskaftet Schackenborg. (174)
-
- a) (169) Kirken, som er anseelig stor, af Kampesteen, med et høyt spidst Taarn og Klokker, ligger fra Ribe 2 Mile til Nordost, og fra Haderslev omtrent 5 Mile til Nordvest, ligger sydvest fra Hierting. Om Præsterne see Hofmans Fundatzer Tom. 9. Append. Til Ribe p. 15. Fra Kampstrup faaer Ribe-Kiøbstæd sine fleste Mose-Tørv. Tinger for dette og Calslundherred holdes her i Hygom. Indbyggernes Antal beløbe sig til 590. Holm her i Sognet skal have været beboet af Adelsfolk. I Sognet er to Skoler, en i Hygom og en i Kamptrup, som er byggede af Kirkens Midler, som og lønner Skoleholderne. Til Hielp for Skoleholderne har Præsten sal. Herr Anker Svenstrup testamenteret 200 Mark Lybsk, som staae i Præstegaarden mod 5 prCto Rente. I gamle Tider skal en Canonicus have resideret ved Kirken. 1518 pantsatte Niels Friis Canik i Wiborg, Jep Friis af Lyngholm og Holm Gods i Hygom Sogn udi Karlsrondherret.
 - b) Ligger fra Ribe $2\frac{1}{2}$ Miil i Nordost, fra Haderslev $4\frac{3}{4}$ Miil til Nordvest (170) Ostnordost fra Hygom. Sognet har 360 Indbyggere. Kirken er maadelig uden Taarn. Baade Byen og det meste af Sognet ligger paa Engbond. Skolehusene ere bygte af Bønderne.

- c) 4½ Miil Nordvest fra Haderslev, 3 ¼ Nordost fra Ribe; Ostnordost fra Rødding, hvortil det er Annex. Kirken ligger for sig selv paa Marken og paa den østre Ende ere to Fruentimmer udhuggede, hvoraf den eene siges at have bygt Kirken, og den anden lagt en Broe over Konge-Aaen ved Skodborghuus, hvor der endnu sees gamle Pælestumper i Aaen. Indbyggerne ere 280.
- d) Grændser paa østre og nordre Side ind til Oxenvad og Jels Sogne udi Haderslev Provstie, paa Søndre og Vestre til Nustrup og Gram Sogne i Ribe Stifts Gramherred. Ligger fra Ribe 4 og fra Haderslev 3½ Miil sønden fra Skrave. Navnets Derivation synes at være enten af Lindetræer, eller af Lin hvoraf Linnet gøres; men det sidste avles ey her, og de første findes ey i nogen Mængde. Kirkebyen kaldes Øster-Linnet til Forskiel paa Byen Vester-Linnet, som ligger i Gram Sogn; men efter Sigende skal fordum have hørt til Østerlinnet Sogn. Der menes, at dette Sogn har i de ældre Tider været et Annex til Nustrup; men da Sognet besværgede sig over, at det ofte i de Tider om Aaret, naar det er vanskeligt at komme over den mellemløbende Aae og bløde Enge, maatte savne Præstens Nærværelse til de Tider han meest behøvedes, omsider har faaet sin egen Præst: og dette er rimeligt; thi hvor Præstegaarden under Fælledskabet havde en Ager i en Vang, der savnede en Gaardmand samme, og saaledes var det i alle Vange og Enge; ey at tale om, at de andre Byer i Sognet igsaa hver i sær har udlagt noget Grund til Præstegaarden, f. Ex. Stendrup har givet Præsten Mose-Jord; Moibølt et Stykke Eng af deres Enge, kaldet Hummelmans, og fire Agre ved deres Bye, som nu ved Udskiftningen (hvorom mere under hver Bye) er kommen ind til Byen her; Terp og Roibøll skal have givet(171) nogle Agre og Jord tillige at grave Tørv paa, men det er ved Forsømmelse i forrige Tider kommen i Forvirring, at ingen veed nu hvor det er. Præstegaarden blev, saavelsom 1/3 Deel af Sognet, afbrændt af de brandenborgske Krigsfolk midt i det syttende Seculo i Hr. Povel Madsen Transes Tid, hvilket sees af et Tingsvidne dat. 1 Nov. 1665 om Præstens og Sognets fattige Omstændigheder: Hr. Transe beboede derpaa en Ødegaard af 3 Ottinger, og hans Eftermand Hr. Raunsøe ligeledes indtil 1735, da Herr Buk, der ey vilde købe Bondegaarden at boe udi, opbyggede først den afbrændte Præstegaard med stor Bekostning, og til Byrde for Efterkommerne. Kirken er bygget af fiirkantede Kampestene, tækket med Blye: har et lidet Spiir, hvori Klokken uden Inscription hænger: var i Fare 1772 Natten imellem Løverdag og Paaskedag, da Branden af Sognefogdens Gaard, som afbrændte, antændte og saaledes beskadigede Spiret, at det af nye maatte opsættes: er holdt vel ved lige uden og inden; rummelig nok: har to Rader Stole, og et temmelig stort Pulpitur, ziiret med de tolv Apostle. I Altergulvet er et aabent Begravelse under Jorden: hvem samme har tilhørt, vides ey; thi Kisterne ere forraadnede, og ingen Inscriptioner ere at finde. Altertavlen er smuk. Kalk og Disk er af Sølv forgyldt. En Sølvdaase til Oblater er givet til Kirken af Iver Hansens endnu i Byen levende Enke Anna Kirstine Knuds Datter, en Datterdatter af Hr. Laurids Raunsøe. Anledning hertil var, at Gud havde hiulpet hende fra en Sinds Svaghed, hvoraf hun længe havde været plaget. Paa Daasen, midt paa Laaget, staaer 1762, og rund omkring følgende Vers, hvis Begyndelses Bogstaver udgiøre Begyndelses Bogstaver af hende Navn:

Af Jesu, Livsens Brød, som for os villig døde,
Kand Naadehungrige faae livlig Siæleføde.
Kam da, vansmægtet Siæl! Den himmelføde Ret
Din syndbetyngte Aand kand eene giøre let.

Her ere hist og her endeel Høye: Én paa Øaterlinnet-Hede, kaldet Holundskirke, men intet vides meer end Navnet: Nogle paa Søndermarken synes at være gamle Begravelse; i én af samme fandtes 1775 nogle Knokler og Aske, tillige med endeel Potteskaar, men det var alt. Næringen er fornemmelig Korn-Salg, i sær Rug og Boghvede; thi Sognet har godt Kornland. (172) Opdræt af Creature er ey betydelig, da Høet er lidet og Græsningen ringe. Bieavl lægge de fleste sig efter, og finde fordeelagtig. Kniplinger giøres her af mange, og giver unge Piger eller andre Fruentimre god Næring og deres Ophold: i de forrige Aaringer, da Kornet var dyrt og Kniplingerne i liden Priis, begyndte disse Arbeideres Tall at formindskes, men nu tiltage de igien.

- e) Beboerne, i alt 16 Gaardmænd, har i sidste 4 Aar faaet deres Landerier udskiftet, hver sit Agerland, Eng og Hede paa et Sted, og bekvemmelige. Gaardene i Byen ere Fæstegaarde, undtagen 1) Nørgaarden, som har tre Beboere og hører under Gramgaard, og 2) Hofgaarden, som har været en Pensionairgaard, hvilket sees af et gammelt Haandskrift dat. 26 Aug. 1666, hvori da værende Beboer Bastian Henriksen forbinder sig til for sig og sine Arvinger at betale aarlige for Smørbør og Qvægtiende 2 Rdlr. Til Præsten, samt 6 Rdlr. For Korntienden, foruden andet ang. Offer, Kirkens Tiende. Degnens Rettighed ec.; men den er siden bleven solgt af Kongen for en vis Summa og med den Condition, at Eyerne aarlig betaler til den kongl. Cassa 100 Mk. Coar. Ogsaa er Tid efter anden giort nogen Forandring i Henseende til bemeldte Bastian Henriksens Forbindelse.
- f) Ligger meget høyt, og synes ligesom at staae op, hvoraf ventelig Navnet: har 12 Gaardmænd til Beboere; hvilke alle 1775 har udskiftet deres Landerier: har (endskiønt ellers den ringeste Bye i Sognet, og fornemmelig ved den store Skade dens Korn- og Græsland tager af der slags store Orm, som ligge paa tredje Aar i Jorden, og siden blive flyvende, eller de store Oldenborrer) frem for de andre Byer en stor Mose, hvori Præstegaarden og har en liden Part. Til Vestergaarden ligger en liden Krat eller Skov, kaldet Fuglsang.
- g) Skrives og Modbøl; synes at komme af Mai, eller Mad, som Eng her kaldes, da Byen ligger ind til Engen: har 8 Gaardmænd, hvilke ere i Færd med at udskifte deres Landerier. Grunden er tør og skarp, og giver den reneste og bedste Sæde-Rug her i Eggen, har ringe Græsning og liden Eng. (173)
- h) Navnet er af Roi, et gammel Ord, som betyder Skov, og Byen ligger ved Siden af noget Skov, har fire Gaardmænd til Beboere, hvilke nu og udskifte deres Land. Grunden er sey og kold, og her voxer ringe Korn; men dette kan afhielpes ved Brugen af Mergel, som man for 3 Aar siden har funden ved Byen, og har prøvet til stor Gavn og Fornøjelse.
- i) Navnets Derivation er det almindelige, nemlig Torp eller Dorp: har fire Beboere der alt for 10 Aar siden have skiftet deres Landerier. 1499 solgte Clawes Krummedike Ridder et Gods i Torpe, og et andet Godt i Calslundherred, kaldet Norealengen, til Kong JOHANNES.
- j)
- k) Grunde er lav, og ringe til Korn, undtagen noget Land omkring Gaarden, som aarlig bruges til Sæd.

- l) Er Sognefogedens for 6 Aar siden afbrændte Gaard, som blev udflyttet til en længstbortliggende Vang, kaldet Geilen
- m) Ogsaa udflyttet, for at give de andre, som bleve i Byen Østerlinnet, større Beqvemmelighed: er bygget ved et Vandløb kaldet Fuulsiig, og har deraf Navnet. (Efterretningen givet af Sognepræsten Hr. Chr. Foersom).
- n) Ligger 1 $\frac{3}{4}$ Miil østen Ribe, men imod 5 Mile Vestnordvest fra Haderslev, Østen for Østerlinnet. De sidste Beboere høre under Gramgaard, ligesom og Kirken er kommen til denne Gaard samme Tid som Gramkirke (see herefter). Aarup i Gram Sogn og Herred har lagt her til Sognet, men er kommet herfra siden Kong FRIDERICH IV. Tid, formedelst Fladsaae, som gaaer herimellem, efter at Broen er afflødt. 1725 er her bygt en Skole, hvortil Fr. Anne Sophie Rantzau, Grevinde af Schack, har givet Træet, og ved Fundatz af 1749 aarlig 10 Rdlr. Til Skoleholderens Løn. Paa Kirkegaarden er en Liigsteen over Ober-Inspektor Christian Lehmann, døde 1748 den 5 December. (174)

III. Gram-Herred

Størrelse. Grændser. Skov, Hede og Mose. Dette Herred, som er omtrent 2 $\frac{1}{2}$ Miil langt og 1 $\frac{1}{2}$ Miil bredt, vender mod Norden til Frøs-Herred, mod Østen til det haderslevske Gramherred, mod Sønden og Vesten til Nør-Rangstrup- og Hvidding-Herred, og er næsten som en Øe omringet af begge Nipsaaes Arme. Det har noget Skov, og adskillige udyrkede Stykke Hede og Mose-Jord. Det staaer for nogle og 40 Plove, og næsten 8 Tønder Hartkorn. Indbyggernes Tall er ved 2200. Se Dansk Atlas T. 5. p. 675. Kong CHRISTIAN I solgte og skiødede 1465 Gramherred til Benedict von Aleueld Henriks Søn for 4000 Mark Lybsk.

Sognene ere:

- 1) Gram Sogn (a) 5 Byer, Gram. Kastrup. Thiset. Endrupskov. Vesterlinnet. 2 Torpe. Aarup og Skioldager (175) 2 Herregaard, Gram og Rybel. En kongel. Pensionairgaard Gielstoft. En liden Gaard paa Rybel Grund Skovgaard. En nybygt (176) Gaard paa Nybelsgaards Grund. Vester-Rybel. 2 eenlige Steder Aaskov og Gielsbroe. (177) 2 Vandmøller, Gram og Gielsbroe. (178)
- 2) Nustrup Sogn (b). Nustrup. Beck. Kolsnap. Gabel. Brønlund. Ahlkiær. Skibelund. Braagaard. I alt 116 Familier og 13 $\frac{5}{24}$ Plove.
- 3) Skrydstrup Sogn (c) Skrydstrup 27 Gaarde. Lillholt 2 Gaarde. Hørrlyk 2 G. Uldal 4 G. I alt 57 Familier og 44 $\frac{11}{24}$ Plove.
- a) Sognet saavelsom Kirken menes at have Navn af Gramgaard, hvorom mere siden) Sognets Længde fra Øster er 1 $\frac{1}{2}$, og Brede fra Sønder til Nord 1 dansk Miil. Det grændser mod Nord til Rødding-, Nordost til Østerlinnet-m Øster til Nustrup- Sønder til Høirup- Sydvest til Spandet- og Vester til Seem Sogne. Alle i Sognet skattende Bønder høre til Gram og Nybel, undtagen Aarup, der har tre Beboere og staaer for $\frac{2}{3}$ Plov. Som høre til Grevskabet Schackenborg. Sognet er meget folkerigt: Comunicanternes Antal 1776 var 988: fra Aaret 1730 til Aar 1775, begge incl. Ere fødte 2106, døde 2077, altsaa i disse 46 Aar

29 flere fødte end døde. At de Fødtes Tall i saa mange Aar ikke mere overgaaer de Dødes kan uden Tvivl tilskrives den Mængde af Kniplingspiger, som blive vanføre og henvisne ved Kniplingsskrinet. Aaret 1659 ere her af Pest og Hunger døde 702 Mennesker og vare da her i Sognet kun 4 per Ægtefolk. Jordarterne ere: en anseelig Deel leerig, en Deel blandet med Leer og (175) Sand, en mindre Deel sandig, en Deel blandet med Sand og Gruus, en liden Deel moerrig. Ved Opgravning er ingen Jordarter fundne, der indeholde Metaldele eller besynderlige Steenarter; men her findes paa mange Steder det saa kaldte Mergel, som af nogle med megen Nytte er brugt paa Lov og moerig Grund. Beboerne have Forraad af Agerland, og tilstrekkelig Engbond, hvoraf endeel er blød, nogle Enge haarde og kan sættes under Vand, nogle faa kan og uden Skade tvende gange høstet). De bruge noget af deres Jord i 4, og noget i 3 Aar, og lade den hvile i 5 a 6 Aar; avle til Fornødenhed Byg og Havre, men overflødig Rug og Boghvede, hvoraf Rugen, sær i den vestre Deel af Sognet, er fortreffelig til Brød og Sæd; kan næsten afsætte alt det Korn, de kan sælge i Sognet til Huusfolk, Haandverksfolk og Qvindekjønnen som kniple, Hornqvæg og Faar. De lægge sig alt mere og mere efter Bieavl, og fandtes i Sognet 1776 omtrent 400 Biestader; men paa Frugt og Humlehaver anvendes endnu her ingen Fliid. Deres Gaarde ere i Almindelighed vel bygte; de fleste, besynderlig de nye, ere af Grundmuur, hvortil de selv brænde Stenene. De ere vel forsynede med Brænde af de saa kaldte Klyne (Mose-Tørv) og Flad- (eller Hede-) Tørv. Bønderne, nogle faa undtagne, gjøre intet Hoverie uden nogle faa Ægter, og ere ansatte for taalelige Friheds Penge. Deres Landhuusholdning er i de sidste 11 Aar mangfoldig forbedret ved Agres og Enges Udskiftelse og Indgrøftning; og nogle have særdeles udmerket sig ved Flid i Agerdyrkningen. Nogle Steder lide undertiden stor Skade af det slags Orme, som i deres fulde Vext kaldes Oldenborrer: disse for Landmanden skadelige Creature bleve her først bekiendte for 42 Aar siden paa et Sted kaldet Braae i Nustrup Sogn; i de første 26 Aar gjorde de ingen synderlig Skade, men i de sidste 16 Aar have de meer og meer udbredt sig: de findes meest i løs og sandig Jord, og gjøre der den betydeligste Skade; dog findes de og i Leergrund; men saasom samme bedre holder Fugtigheden hos (176) sig, saa lide Kornets og Græssets Rødder ikke saa meget af deres Graadighed; thi Skaden skeer egentlig i stor Tørke. I Høyene, hvoraf her ere endeel, ere hist og her fundne gamle Leerpotter med Aske og Been, som Spor af hedenske Begravelser. Paa Grambyes Mark findes en Kilde, kaldet Helligkilde, Vandet Helligvand, som over 100 Aar har været i Anseelse blant Almuen, og er bleven flittig søgt St. Hans Aften: Om nogen Kyndig har prøvet dette Kildevand efter physiske Regler, og om nogle Syge deraf virkelig have fundet sig bedre, derom haves ingen tilforladelig Efterretning. I Sognet ere to Aaer, den eene er den i Geographien bekiendte Nipsaae, som efter sin Beliggenhed forandrer sit Navn, at den her i Sognet kaldes Gram-Aae; vesten for Nybel, hvor den løber tet forbi, Flads-Aae: den anden Aae, som løber tet forbi Gielstof, kaldes der Giels-Aae, lidet veste for, hvor den løber forbi Atnum Bye i Høirup Sogn, kaldes den Arnum Aae; den løber til Gielsbroe-Mølle, hvor den neden for samles med den ommeldte Gram-Aae, og løbe begge samlede til Ribe. I begge Aaer fanges Giedder, Aborrer, Ørter, Skaller og fortreffelige Aal. Gram-Mølle ligger nær ved Gaarden, har to Korngange, Underslæt-Vandhiul; er i god Stand, og kan svare 4 til 500 Rdrl. I Forpagtning. Gielsbroe-Mølle hører yil Nybel, har en Korngang, Underslæt-Hiul, og et lidet Pelværk; svarer i Forpagtningspenge 68 Rdrl. Kirke ligger

ongefær midt i Sognet og paa et Sted for den største Deel af Menigheden; 3 ½ Miil vesten Haderslev, og 2 ½ Miil østen Ribe. Den Sted mener Almuen ved en Art Underverk af Forsynet at være bestemt; thi de fortælle: at der paa Kastrup-Mark var til Kirkens Bygning udseet et Sted, hvor endnu ligger endeel Stene, og kaldes Gammelkirke; men alt hvad der blev bygt om Dagen, blev om Natten nedrevet og henflyttet til det Sted, hvor den nu staaer. Den holdes i god Stand, og er takt overalt med Blye. Altertavle og Prædikestoel er af smukt Arbeide. Den har tvende Pulpiturer: Eet fir Herskabet ved Kirkens nordre Side, hvorpaa findes de grevelige (177) Schakiske Vaaben; og et for Almuen med 9 Mands- og Qvindestole. Kalk og Disk, en Oblat-Æske og en Viinkande ere af Sølv. Messehagel, Skiorte og Alterklæde ere prægtige, og bleve for faa Aar siden af nu værende Herskab bekostede, saasom de gamle bleve stiaalne. Der findes nogle Steen-Epitaphia indmurede i Væggene over nogle af de forrige Præster; og under Opgangen til Herksbabet Pulpitur henger et lidet Træ-Epitaphium, hvorpaa findes et Ægtepar skildrede i gammeldags Dragt med Kraver og sorte vide Kapper, tillige med tre Børn næsten i samme Dragt med denne Paaskrift: Melscher Seste sin older 36 aar, sin sallige Hostru Katrine Fischers, som löver hos Herren, hendes older 28 aar. De som haffde tilsammen 3 Daghter, de 2 lever oc den jen lever hos Herren. Kirkegaarden er indhegnet med Steengiærde, med dobbelte Porte foruden Stætte paa hver Sted med Jern-Riste. Jus Patronatus og Vocandi er af K. CHRISTIAN V. skienket og skiødet til Feldtherre Hans Schack, Greve til Schakenborg 1673. Den er altsaa gaaet ud fra Archidiacinatet. Dog er han og efterkommende Eyers ved Skiødet tilforpligtet at svare til Biskoppen Cathedratum og videre, samt til andre hvad svares bør. Kirken er neppe rummelig for Menigheden, saasom den fra Begyndelse ikke er indrettet efter nærværende Antall af Menighedens Lemmer, da vestre Delen af Gram Sogn i forrige Tider har havt sin egen Kirke, som laae østen for Endrupskov og havde Navn af St. Theocari Kirke. Aaret, naar samme blev nedbrudt og dens Menighed til Gramkirke henlagt, finder man ingensteds; men af nogle Omstændigheder sluttes, at det er skeet noget over Midten af de sextende Aarhundrede. Samme Kirkes Sted er endnu kiendeligt nok. Om dens Døbesteen fortælles dette: Den blev efter Kirkens Nedbrydelse ført til Nybelgaard, og der brugt til et Hundetrug, men da alle Hunde, som deraf aade, strax bleve galne, saa blev dette anseet som en Straf for sammes Vanhelligse, og derfor henflyttet til Gram Kirkegaard, hvorpaa den nu staaer. Om dens Klokke fortælles dette: Den blev stiaalet; men da Tyven med samme kørte over en Aae nær ved Endrupskov, gik Vognen i tu, og Klokken nedsank saa dybt, at den ikke mere kunde findes. Overtroen lader den (178) endnu ringe, og paastaaer, at den ofte giver en lydelig Klang til Beviis, at den der ligger til Beskæmmelse for Tyvene. I Sognet ere fem Skoler for Almuens Børn. De tvende deraf ere af det nu værende Herskab, og de tre i Gram-, Thiset-, og Kastrup-Byer af næstforrige Herskab, see Hofmans Fundatzer T. 4. p. 574) anlagde: Hver Skoleholder har til aarlig Løn af Herskabet 10 Rdlr. Og Skoleholderens øvrige Indkomster ere efter hver Byes Størrelse og Beskaffenhed ansatte. (Det neste heraf fra Personel-Capellanen Hr. Fr. Chr. Claudi). 1458 nævnes Clemens Matthie presbiter & curatus Ecclesie Gram. Biskop Eskild i Ribe gav noget Gods i Turswid her i Sognet til Kirken, hvorfor hans Aars Tid aarlig holdtes.

- b) Indbyggernes Antal er 720. Kirken, som i Pavedømmet har været indviet til St. Laurentius, hvis Billede der endnu findes, er overmaade stor, den største i Længden af Landsbyekirkerne i Ribe-Stift; ligger 21 Miil vesten Haderslev, samt $3\frac{1}{2}$ Miil østen Ribe til Øster fra Gram. Den har SAJILLIGE GANGE, NEMLIG 1603 DEN 18 Oct. 1609 den 25 Aug. 1687 den 5 Aug. Været angreben af Torden-Ild og alletider i Taarnet, som deraf er opbrændt. Paa Nustrup – Mark har været et Slot, kaldet Gaaskiær, hvis Grave endnu ere i Stand, men af hvem det har været beboet, eller naar ødelagt, vides ikke. Jonge p. 839 siger at det har staaet efter Hertug HANSES Tid. Sal Hr. Provst Wedels første Hustrue Anna Elisabeth Friis, har for sin Guldkiæde ladet bygge et Fattighuus hos Kirken, hvori 2 Partier have frie Værelser.
- c) Indbyggernes Tall er 500. Kirken, som er en liden uanselig Bygning, er, som der menes, opbygget af Biskop Magnus i Ribe, som døde 1369, (179) hvis Billede i fuld Legems Størrelse udhugget af Træ sees bag Prædikestolen. Den ligger $2\frac{1}{2}$ Miil sydvest til Vesten fra Haderslev og 4 Mile Ostsydost fra Ribe; til Sønden fra Nustrup. Altertavlen er repareret 1757. Til denne Kirke har Peder Olufsen, som i 50 Aar mindre end 2 Maaneder her var Degn, og døde 1751, givet 10 Rdlr. Da værende Sognepræst Provst Wang formaaede og Sognefolkene til her at oprette en Skole, hvorom haves Amtmand Viergges Brev, dat. Haderslev den 26 Nov. 1737. Sognet har Mangel paa Skove, men de beste Tørvemoser og mange smukke Teglbrænderier. I gamle Dage har her været en Herregaard, kaldet Borgvold, hvoraf endnu sees Rudera, som skal have havt underjordisk Communication med Tørning Slot en Miil derfra i Hammeløv Sogn, hvilken Gang, som nu er med Jord bedækket, skal have løbet fra Borgvold forbie Billund i Jægerup Sogn og Kirken indtil Veuensøe, og derfra igiennem de dybe Dale ind i Stevning og Mølledammen. I den østre Ende af Sognet sees Rudera af en Kirke, kaldet Lindeholt-Kirke, der sluttelig de Catholske Tider har været et Capell. (180)

IV. Nørrangstrup-Herred.

(179) **Størrelse. Grænser. Plove. Skov, Hede og Mose.** Dette Herred, som beregnes at være 3 Mile fra Østen til Vesten, men $1\frac{1}{2}$ Miil fra Sønden til Norden, grændser mod Norden til Gram-Herred, mod Østen og Sønden til Sønderrangstrup-Herred, mod Vesten til Hvidding-Herred. Hele Herredet indeholder $62\frac{5}{6}$ Plove, og var i de ældste tider lutter Skov; nu sees ingen synderlige Skove, men mangen udyrkede Heder og Moser. Bondebyernes Bygninger ere overalt grundmurede af de Stene, som Bønderne selv have brændt i deres anlagt Teglbrænderier. Sluttelig har Herreder i gammel Tid hedt Ravnstrup, da det endnu i sit Sigil fører to Navne. Indbyggernes Tal var 1769 i alt 2300. Iver Takæsun bortgav 1256 til Biskop Esger i Ribe alt sit Gods i Rauænstorp, hvilket 1266 blev confirmeret af Hertug ERIK. Det bestaaer af følgende Sogne. (180)

- 1) Bestoft Sogn (a). Bestoft. Nederhierstal. Hiartbroe. Strandelhiørn. $11\frac{3}{4}$ Plove, hvoraf $3\frac{5}{8}$ under Gramherred Haderslevhuus-Amt og $4\frac{1}{2}$ til Strandelhiørns District
- 2) Tisslund Sogn (b), Annrx til Bestoft. Tiislund. Aabøll. Søtterup. $5\frac{65}{72}$ Plove. (181)
- 3) Agerskov Sogn (c). Agerskov. Salsted. Rangstrup. Goldbek. Baulund. Mellerup. Vellerup. Muspyt. Ousgaard. Langelund. Seestrup. Farhuus. Biørnskov. Gammelsskov. Nitrizkiær. $22\frac{19}{48}$ Plove.

- 4) Branderup Sogn (d) Branderup. Turup. Refslund. Manbiørg. Møllen 11 53/144 Plove.
- 5) Toftlund Sogn (e) Toftlund. Stenderup. Rømmer. Allerup. Ørrerup. Eenmark 2 H. Muspang 1 H. Kiørgaard 1 H. 11 4/9 Plove og 5 Tønder Hartkorn. (182)

Til dette Herred hører endnu af Hviddingherred, Arrild Sog. Roostbye 11 G. og 55 13/24 Plove. Heri er en Skole og paa Marken skal have staaet en Herregaard. Om Roostgaard tales iblant Amtets Herregaarde.

- a) Kirken, der ligger til Sønder fra Skrydstrup, er overmaade smuk, af hugne Qvaderstene, blyetakt, og ziret med et høyt Taarn. Den blev af de Keyserlige ruineret indvendig 1625, og brugt til en Hestestald. Da Alteret 1753 blev repareret, fandtes en Blyedaase med Reliquier af Silkeklude og Been uden Inscription. Sognepræsten har, foruden Indkomsterne af sine egne Sogne, ogsaa af Ørrerupbye i Toftlund Sogn 12 Skpr. Rug, af Gabel i Nustrup Sogn 10 Skpr. Rug, i Vestoft en heel Gaards Grund, og i Annexsognet ligesaa meget, foruden endeel Mensalgods; en prægtig Gaard og to smaa Skovskifter fra de catholske Tider, for at holde Siælemesse, samt en Eng paa Hiartbroe-Mare, hvoraf Præsten svarer aarlig til Kirken 5 Alb. Lybsk, men Pergamentsbrevene derpaa ere for en 40 Aar siden opbrændte; af en Mølle paa Præstegaardens Grund aarlig 11 Rdlr. 2 Mk. Og frie Maling. Bestoft og Hiartbroe (hvor man siger at et lidet Slot forud har staaet) ligge ved den foran under Gram Sogn benævnte Giels Aae. Indbyggerne ere 500. 1748 fandtes en liden Sølvplade 1½ Tomme lang og ½ bred, som ved en silketraad hængte paa en Finder af Barnet, som et Mariebillede neden for Choret holder i Armen. Denne Sølvplade var udstukket i Liighed af dette samme Mariebillede. Kirken har nu kun en liden Klokke, men for Fiendetiden havde den tre. Hvoraf den eene blev solgt til Schrydstrup. Efter en gammel Tradition har Pater Provincialis boet her, medens Munkene fra Lygom besørgede Guds-tienesten. 1736 opbrændte Præstegaarden og en stor Deel af Byen. I Sognet ere mange hedenske Gravhøye.
- b) Kirken ligger til Vester fra Bestoft, og for sig selv ude paa Mareen, samt er uanselig foruden Taarn, og kun med en Klokke; Lige for Prædikestolen en (181) ældgammel Tavle med fem udhugne Billeder, som menes at forestille Christi Manddoms Annammelse. Kirken menes at være indviet til St. Stephanus, og er bygt af Kampesteen, samt næsten overalt blyetakt. Der formenes at have været fire Herregaarde her i Sognet; men det er kun en Tradition. Og menes, at Tule Vogensen, hvorom tales i Kiempevisen, som begynder: I Lunde-Kirke yppes en Kiv ec., skal have boet her i Sognet, hvor der er en Mose, kaldet Tulies-Mose.
- c) I forud Tid har her været store Eegeskove, men nu er aldeles ingen tilovers, hvorudover man brænder Mosetørv og Hedetørv, kaldet Flave. Ved Seestrup holdes Tinget for dette Herred. Sognet ligger i Sydost fra Tiislund, har 930 Indbyggere. 1754 stod i et af Kirkens (som er indviet til St. Dionysius) Vinduer et over 80 Aar gammelt Rønnebærtræ i den bare Muur 10½ Alen fra Jorden. I Præstegaarden boede Hr. Torkild Madsen, som skal have blevet 105 Aar gammel.
- d) Kirken er stor og anseelig, ligger paa en Høy 4 Mile sydvest fra Haderslev, samt Vestsydvest fra Agerskov. I denne frugtbare Egn er stor Mangel paa Brændsel, da her hverken haves Skov eller Tørvemoser, men alene Lyngheder. 1769 vare her 300 Indbyggere. I Kirken et Epitaphium over Provst Michel Wolfdahl.

- e) Har og været kaldt, ligesom endnu nogle paastaae at der bør kaldes, Herrested Sogn; thi her skal Nordens hedenske Gudinde Herthe være offentlig (182) dyrket og æret paa Marken, norden for Branderup, 4 Mile Vestsydvest fra Haderslev. Den er blyetakt og bygt af Qvaderstene, saanær som Taarnet, der er af Muurstene og bygt paa den vestre Ende. Det har tilforn været høyt og anseeligt, men nedblæste den 111 Oct. 1634 i den store Storm, som her til Lands gjorde megen Skade. Norden Alteret staaer et Mariebillede. Ved Daaben en Qvaderstene med Hr. Anders Causens og begge Koners Billeder. Han var Præst hertil og kongl. Licentforvalter i 30 Aar, døde 1704 85 Aar. I Taarnet er en Klokke med Aarstal 1646. Kirken har havt to Dørre hvoraf den nordre er tilmuret, men ved hver Side staaer en rund Kampsteens Pille 3 1/8 Alen høy, med firkantet Fod og Gesims. Paa de Piller ved den nordre Deel sees paa den eenes Gesims en Løve, og paa den anden Side en Lillie. Paa den andens Gesims er paa to Steder udhugget et nu ukiendeligt Vaaben. Paa Kirkegaarden ere to Høye, hvoraf den eene noget flad ovenpaa; af de hedenske Begravelser i Sognet har Arnkiel undersøgt endeel. Paa Stenderup-Mark har været en hellig Kilde, hvorved 1681 blev sat en Blok, men siden 1708 den 20 Dec. Har ingen besøgt dette Vand. I Toftlund Bye ligger en schackenborgsk Gaard, Rømmet en Lygomklostersk, i Muspang 1/2 Boel og i Stenderup 1/2 Gaard Lygomklostersk. For kort siden var her endnu af de forskyldede, saa kaldede, Moritz Podebuskes Tienere.

V. Hvidding-Herred.

Dette Herred grændser mod Østen til Gram- og Nørrangstrup herreder, mod Norden til Ribe, mod Vesten til Havet, og mod synden til Løe-Herred; og er fra hver Kant at giennemreise 2 1/2 Miil, (183) er ansat for 119 9/16 Plove, samt (medberegnet de begge Kirkers Menigheder i Ribe sønden Staden, følgelig inden dette Herreds Grændser, tillagde Byer og Steder) næsten 800 Tønder Hartkorn under Ribehuus- og Lustrup-Birker. Her ere mange udyrkede Heder. Under Lustrup-Birk, saa kaldet af Byen Lustrup i Ribe-Catarinæ Sogn, hvor Tinget holdes, høre alle de til Grevskabet Schackenborg liggende Allodialgodser, samt alle de øvrige i bemeldte Lustrup med Lustrup-Holm (tilforn Møllen) og Dal saa og i Seem Sogn boende Ribehuus Undersaatter, hvis Domme, som et greveligt Birks, appelleres lige til høyeste Ret: om Ribehuus-Birk er forhen talt. See og danske Atlas T.5.p. 672-675. For dette Herred haves Hertug HANSES Mandat til Indbyggerne om rigtig Tiende. 1668 blev sluttet Forliig mellem Kongen og Hertugen om Østersfangsten i dette Herred. Sognene ere:

- 1) Høirup Sogn (a) Høirup. Arnum. Linnetskov. Steensbek. Arrildgaard. Eenmerk. Over 12 Tdr. Hartkorn oh 1 47/48 Pl. (184)
- 2) Arrild Sogn (b). Arrild. Roost. Høning. Obierg. Lindetgaard. 15 9/48 Plove og over 1 Tønde Hartkorn.
- 3) Wodder Sogn (c) Wodder. Bierslev. Gonsager. Oned. Wraa. 10 17/288 Plove og over 9 Tønder Hartkorn.
- 4) Roager Sogn (d). Kirkebye. Roager. Østerobling. Vesterbek. 7 119/144 Plove og over 33 Tønder Hartkorn. (185)
- 5) Spandet Sogn (e) Spandet. Spandetgaard. Spandetkroe. Fiærsted. Mølbye. Over 12 Tønder Hartkorn og nogle Plove med Seem Sogn.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

- 6) Seem Sogn (f). Seem. Varming. Høm. Fourholt. Snebsgaarde. Hømlund. Karkau. Staunager. Munkegaard. Skallebek-Mølle. 3 241/288 Plove med Spandet Sogn, og 159½ Td. Hartkorn. (186)
- 7))Westerwedsted Sogn (g) Wetservedsted. Sønderfardrup. Uderbierrum. 3 147/288 Pl. Og næsten 137 Tdr. Hartkorn. (187)
- 8) Manø Sogn (h).
- 9) Hvidding Sogn (i). Hvidding. Høxbroe. Raahede. Enderup.Lundsmark. 14 11/18 Pl. Og over 42 Tdr Hartkorn (188)
- 10) Reisbye Sogn (k) Reisbye. Kierbolling. Hæved. 9 245/288 Pl.oh næsten81 Tdr. Hartkorn. (189)
- 11) Brøns Sogn (l) Brøns. Søndernes. Astrup. Normsted. Vester-Obling. Hauervad. Hauervadgaard. Holmgård. Høns. Brøns-Mølle. 28 35/36 Pl. Og over 53 Tdr. Haartkorn. (190)
- 12) Skiærbek Sogn (m) Skiærbek. Nordskiærbek. Hiemsted. Østergasse. Vestergasse. Gaarkrøg. Barsbøll. Mosbøll. (191) Giesing. Østergiessing. Hundevad. Misthusum. Kagbøll. Mehlbye. Ulderup. Ulderuplund. Kiæplundsgaard. 23 35/48 Pl. Og over 77 Tdr. Hartkorn. (192)

Herforuden hører endnu til dette Herred:

a) Af Mehltonder Birk. Vinderbye.

b) Af Romø. Toftum 9 Gaarde. Kongsmark 50 G. og Huse. Bollidsmark 8. Juvere 8.

- a) Kirken ligger vesten for Toftlund, 2½ Miil fra Ribe og næsten 5 Mile fra Haderslev. Den ligger saa høyt at man derfra kan see vidt omkring. Arrildgaard var fordm en Herregaard, hvoraf sees Rudera, men er nu Bøndergaarde. Her i Sognet er et Stykke Skov ved Gaarden Linnetskov. Sognet har omtrent 500 Beboere og har for 150 Aar annecteret med Spandet. Eng og Tørveskiær er meget god. 1298 gav Biskop Christian en Gaards Indkomster af Høyrup til Riber-Skole. Kirken er liden, tildeels bygt af Cementsteen, har et fiirkantet blytakt Taarn, 35 Alen høyt. Bag Alteret staaer et lidet Skrin 2 Tommer bredt og 4 Tommer langt; omkring Siderne staae de 12 Apostler, paa Laagets fire Hiørner de 4 Evangelister, og der midt i et Lam med Kors paa Ryggen; I det er et Hul, hvori har lagt Reliquier. Fonten er af Steen og saa høy, at Præsten maa staae op (184) paa en Skammel og selv holde Barnet i den venstre Arm medens han døber det. Høirup Bye er kun liden og kort, dog ligger Grundstenen paa det vesterste Huus ligesaa høyt som Skorstenen paa det østerste, hvoraf den uden Tvivl har faaet sit Navn. Paa Eenmerk Mark findes en rød Jord, hvoraf Malere have betient sig, men er nu næsten opbrugt. I Sognet skal have været en Herregaard, kaldet Avildgaard, hvis Grundvold og Broe endnu sees. Paa Markerne som ere meget beqvemme til Rugavling, findes mange Høye, hvoraf man hat udtaget Urner med Aske og Messing-Naale; Ligeledes sees ved Lennetskov endeel Kiempegrave.
- b) Ligger omtrent 1 Miil sønden Høirup. 1769 vare 460 Beboere. Kirken har været Jomfrue Marie helliget, og har et spidst Taarn med 2 Klokker. Østen paa Arrild-Mark har staaet et Slot kaldet Aarensholm.

- c) Kirken ligger vesten Arrild, fra Haderslev 6, og fra Ribe $1\frac{1}{2}$ Miil. Dette Sogn har 330 Indbyggere, men intet merkværdigt. Kirken har været indviet til St. Laurentius, hvis Statue staaer bag ved Prædikestolen. Den har et Taarn, der ligesaavel som Kirken er betakt med Blye. Gonsagger Beboere skatte aarlig en Snees Rigsdaler af endeel Jord, som forhen har lagt til et adeligt Herresæde, hvis Navn nu er ubekiendt.
- d) Kirken ligger norden Wodder, fra Haderslev 6, og fra Ribe 1 Miil. Her er ved Roager noget Skovkrat; Vesterbek var tilforn et adeligt Gods, men nu Bøndergaarde. Dette Sogn har 408 haderslevske Indbyggere. Kirken, som tiener de Søfarende til Landkiending og indtil 1738 blev forsynet af Lectores i Ribe, hvis Navne her læses paa en Tavle, har hedt St. Andreae Kirke. Altertavlen er opsat 1708 paa Menighedens Bekostning. Oven (185) i Alteret er et lidet Hul med en Blyekiste, hvori to smaae Stykker Been, som der siges, af St. Andreas. Paa Stolene sees tre Vaabener, dannede som Stierne, hvoraf det andet er de Munkers med tre Roser, men de andre to ere ubekiendte, hvoraf sees at her udi Sognet i gammel Tid har boet Adelsfolk. Kong III skienkde 1548 Bispem og Skolen i Ribe hver en Gaard her i Sognet. Sognet blev af Hertugen ved 1370 pantsat til Christern Frelleffson, som 1412 oplod det for Henneke Lembek. 1454 gav Nicolaus Christierni, Erkedegn i Ribe, noget Gods i dette Sogn til den af ham oprettede hellig Trefoldigheds Messe i Ribe Kirke. 1387 var Petrus Lind her Præst.
- e) Kirken ligger nordost fra Roager, fra Haderslev $5\frac{1}{2}$ og fra Ribe $1\frac{1}{2}$ Miil. Altertavlen som kostede 100 Rigsdaler, er 1746 given af en Knippelspige, Hanna Niels Datter. Spandetgaard har før været en Herregaard, men er nu to Bøndergaarde. Her er lidet Krat. Sognet afsætter aarlig en stor Deel Mose- og Hede-Tørve til Staden Ribe, og har 66 haderslevske Beboere. Kirken er liden, men smuk med et høyt spidst Taarn. Sognet siges tilforn at have været annecteret med Høirup, men derom vides intet med Vished. I Sognet var Spandethgaard, som nu er afbrudt, og de dertil hørende Landerier lagde under Høxbroe i Hvidding Sogn. Kirken blev 1223 af Biskop Johannes i Ribe givet til Lygom Kloster.
- f) Dertil ere begge Capellanerne i Ribe Compastores. De befordres til Kirken og igien hiem hver Helligdag, og ellers af den som beboer Præstegaarden. (186) Kirken ligger i nordvest fra Spandet, fra Ribe $\frac{1}{2}$ og fra Haderslev 6 Mile. Den Regnskaber har altid været hørt af Biskoppen i Ribe alene uden nogen Kirkeskrivers Overværelse. Videre er Kirken og Sognet beskrevet i danske Atlas 5. p. 764 hvortil her føyes: Ved Seem bye, og nærmest ved den største gaard, som er smuk bygt og kaldes Seemgaard, ligger et skjønt Stykke Skov. Imellem Kirken og Varming Bye ligger Varming Søe, hvori fanges adskillige slags Fiske. Indbyggernes Tal beløber sig til 42 Haderslevske Undersatter, de øvrige høre til Riber Birk ec. Kirken som er indviet til St. Andreas, hvortil Aggo Astradi i sit Testament 1396 gav 2 Mk Sølv, er smuk og har et smukt Taarn. Imellem Choret og Kirken er i et Hul udi Muren et smukt nyelig opmalet Mariebillede. Her har været et Benedictiner-Kloster, stiftet sidst i det ellefte Aarhundrede, men 1156 af Biskop Rudolf i Ribe forflyttet til Lygom-Kloster, skjønt Klosteret (som nu kaldes Munkgaard, og hidindtil har conserveret sig eene Ret til Fiskeriet i den derhos liggende Søe, samt andre Herligheder) i en Hast igien blev besat med Munke. Imidlertid beholdt dog Abbeden i Lygom-Kloster Jordegodset i Seem til 1215, da Biskop Tue gav sig i Handel med Abbed Nicolaus og formaaede ham til at afstaae disse Eyendomme til Munkene i Seem, som derefter bleve her indtil

Reformationen. Her i Sognet er nu ingen Skov, men at her før har været nogen, bevises ey alene ag Navnet Faurholt, men endog deraf, at Hvitfeld om Biskop Oluf i Ribe siger at han 1210 forhvervede en Eyendom i Høm for Veed Skyld til at brænde.

- g) Har tilforn altid havt Lector Theologiae ved Ribe Domkirke til sin Sognepræst, men da Lectoratet 1738 blev afskaffet, fik dette Sogn sin egen Sognepræst. I Kirken, som har hedet St. Andreae Kirke, ere i en Æske nogle Been, som foregives at være af St. Andreae Been. 1454 gav Andreas Christierni Erkeidegn i Ribe, til den af ham oprettede Trinitatis Messe i Ribe Domkirke, noget Gods her i Sognet; Samme Aar, fer. 2. post Lucie Virg. Skiødede Welboren Man Christiern Pors af Wrandorve to Gaarde i Westherwetstædh til Eggert Friloe Ridder. (187)
- h) Øen er beskrevet i danske Atlas Tom 5. p. 729. 730. Her anføres end videre følgende: Nogle mene, at Øen har i ældgamle Dage hængt sammen med det faste Land. Eftersom Ny-Manøe har, paa samme Maade som Fanøe, paa den vestlige Side Dynen eller Sandhøye, saa dempe Indbyggerne paa disse Øer Flyvesandet, som ellers ved sterke vestlige Vinde vilde blæse frem, og skiule Agre og Enge, med Havgræs, som kaldes Tang, og i Efteraaret flyder i Mængde op ved Havbredden: naar Vinden hist og her gjør en Aabning, saa dække de Stedet strax igien med Tang, som har den Virkning, at der voxer magert Græs og andet Ukrud derpaa (om oprykkes see Danske Lov 6=17=29) og paa den Maade have Indbyggerne frelst deres Agre og Enge fra Ødeleggelse af Sandflugt. Naar det er Ebbe-Tid gaae Indvaanerne fra Nyemanøe tørskoet over til Gammelmanøe, og kiøre med deres Vogne over til Vestervedsted paa det faste Land. Mændenes Arbeyde er paa Vandet med at fiske, undtagen i Høsttiden; men Resten af alt Arbeyde forretter Qvindfolket. De paa bemeldte Pag. 730 benævnte Enge, Manøe-Høelade, iblandt Fardrup-Sogns Enge, skal nu tilhøre nogle i samme Sogn og nogle paa Fanøe. Af en Collect, ved Bækkener indsamlet i Jylland efter kongl. Rescript af 25 Sept. 1767, er Kirken og Præsteboeligen af nye opbygget. Den 18 Apr. 1775 er allernaadigst bevilget 2 Mk. af hver Kirke i Ribe-Stift til en Degneboeligs og Skolehuses Opbyggelse.
- i) Kirken ligger sønden for Vestervedsted, sønden Ribe én, og vesten Haderslev syv Mile. Dens Klokke er 1589 bekostet af Junker Ludvig Nielsen til Høxbroegaard som var tilforn en Herregaard, og et af de allerældste Adelige Herresæder i hele Dannemark, men er nu Bøndergods. Dette Sogn, hvoraf Herreder har sit Navn, er før blevet skrevet Hvilling eller Huiling, og har 330 Indbyggere. Kirken har intet Taarn, men paa Kirkegaarden et Klokkehuus, hvori ere 2 Klokker, den ene med Aarstal 1589 og (188) anden 1696. Altertavlen er malet 1582, og Prædikestolen 1599. Norden for Chorsdørren henger et Skab med 3 Helgenes Billeder, hvorunder læses: Sancti venerandi, non adorandi. En Tavle over Præsten Herr Thomas Henriksen Weile, døde 1686, 70 Aar og hans Kone Karen Hans Datter Havervad, 88 Aar. De øvrige Præsters Navne staae paa Altertavlen. Desforuden ere her i Kirken endeel aabne Skabe med Jern-Gitterværk for til Monstrantz og andet Brug. I det ene af dem sees endnu Jomfrue Maria med Barnet paa Armen. Hr. Hans Thomesen Weile har 1704 paa sin Bekostning ladet bygge et Pulpitur. Ved Kirken er en Brønd, hvoraf Vievandet i gammel Tid blev taget. Midt imellem Byerne er et Skolehuus, hvortil Hr. Hans Weile gav Grunden. Her har været megen Skov, da man i Sanden, en Alen dybt, kan opgrave mangfoldige Rødder og Grene, som alle er uforraadnede, og meget tæt pakkede paa hverandre. I Sognet er

Hørbro en adelig Gaard, som nu tilhører Grevinde Castel, og beboes af en Fæstebonde. Om dens Eyere og Beboere skal siden gives nogen Efterretning. Ved 1400 forekommer Lagho degghen, armiger de Hwiddyngh, som gav endeel Gods i Herreder for Siælemesser til Ribe-Domkirke

j)

- k) Kirken, som er indviet til St. Laurentius, og havde 1460 Joh. Tuonis til Præst, ligger sydost fra Hvidding, fra Ribe 1 $\frac{1}{4}$ og fra Haderslev 7 Mile. 1677 er til Kirken af Sognemændene given en smuk Altertavle. Noden forbi Kirken løber er Vand, som kommer langt inde fra Landet og kaldes Reesflod. Reisbye har før staaet paa et andet Sted, men er formedelst Havets Oversvømmelse flyttet. Reisby Sogn er gandske omringet af to smaae Floder og har 306 haderslevske Indbyggere, de øvrige ere Rantzau-Bønder, saa nær som to, der høre til Bregninggaard. Kirken er blyetakt, har et spidst Taarn, paa en Tavle deres Navne, som 1677 skiøde sammen til en nye Altertavle. Til Huusarme og fattige Børns Opdragelse har Benned Lauridsen af Hafvet foræret 100 Rdlr. Samt Hans Hansen (189) sammesteds 80 Gldr. I Sognet er en god Skole. Tæt uden for Kirkebyen løber en Aae, som ved Sydvest Storm ey alene kan sætte det meste Eng- og Agerland under Vand, men endog løbe ind i Byen og foraarsage stor Skade.

- l) Saa kaldet af der store Vand som løber igiennem Sognet. Ligger sønden Reisbye og 2 Mile sønden Ribe. Brøns Præstekald ligger til Biskoppen i Ribe, hvem Archidiaconatet den 10 Nov. 1652 er tillagt, imod at Biskoppen beskikker en Vicepastor til at forrette Embedet, da denne og til hiim maa levere nogle af Kaldets Indkomster. Høns var i fordom Tid et adeligt Sæde, men nu en Bondegård. (Mere om Sognet og Kirken findes i danske Atlas Tom. 5. p. 673.). Dette smukke Sogn har omtrent 770 Indbyggere, og grændser til Vesterhavet og Romøe, som siges kun ved en Bek at have været skildt fra Astruo og Syndernes Mark. Denne Sagn bestyrkes meget derved at Indbyggerne aarlig miste meget af deres Engbond af den igiennemskierende Søe, og at der imellem Rom og Brøns Sogn i Søen ofte antreffes store Træerødder ec., som noksom viser at der forhen har været Skov. Kirken, som er indviet til St. Villehadus og altid laae til Archidiaconatet i Ribe-Capitel, er den smukkeste ey alene i Amtet, men endog i hele Hertugdømmet, er takt med Blye, og har et høyt Taarn og to Spire med tre Klokker, hvoraf den eene er støbt 1594 og den anden 1731. Paa den store Kirkedør staaer med Jernnavler Aarstallet 1549. Den er bygt af Cementsteen og har et Seyerverk som viser til alle fire Sider; En dobbelt Messing Lysekrone, givet 1736 af Provsten Hr. Peder Ægidii Dahler; et rødt Fløyels Alterklæde og Messehagel, foræret 1662 af sal. Hans Outzen og Dorthe Jes Datter; og et smukt Orgelverk givet 1699 af Brønsmøller Peder Thomesen, hvilken derforuden ved Fundatz af 25 Maji 1725 har givet 8 Rdlr. Af en Gaards Landgilde i Syndernes, Halvparten til Orgelverkets Vedligeholdelse og Halvparten til Organisten, samt 1000 Mark til (190) de Fattige i Sognet, som ere bestaaende i Tønder Bye. Ligeledes har sal. Nis Hansen Winter 1665 givet 100 Rdlr. Halvparten til Kirken og Halvparten til de Fattige. 1674 den 1 Nov. Har sal. Matthis Nielsen af Flensborg givet 44 Mark til de Fattige, hvilke samtlige Foundationer staae under Biskoppen i Ribe, som Archidiaconi, Direction og Opsyn. Af de gamle Præster nævnes Dnus Wilhelmus Schröder, døde 1507 efter hvilken Kong HANS recommendede sin Secretair Matthias Marqvardi. I Sognet er Astrup, nu to frie Garde, men tilforn en Herregaard, beboet af Eiler Juel 1408. Svend Vinter. Truels

Winter 1474. Peder Vinter 1509. Hans Pedersen Vinter, Herredsfoged. Niels Pedersen Vinter 1567. Hans Sønner Truels og Fedder deelte Gaarden 1602. Derpaa blev den afbrændt, og forvandlet til to store frie Gaarde, som 1754 bleve beboede af Peder Biörn og Niels Kiæmer. 1587 den 7 Maji forærede Kong FRIDERICH II. D. Peder Sörensen sin Liff-Artz en Gaard i Aastrup Bye. Høns her i Sognet har og været en Herregaard, men beboes nu af Bønder. Mellem Skiærbek og Astrup har tilforn været en Skov, kaldet Astruplund, hvor nu ey er uden nogle Riis. Brøns skrives i gamle Documenter Brithanes og Brutistorph. 1471 nævnes Jens Ebbesen af Brøtnis og 1340 Johannes Bundæson de Brydinæs.

- m) Ligger sydost for Brøns, 2½ Miil sønden Ribe og 3½ Miil norden Tønder. Ved Gassebye ligger det store Gassebiærg, hvorpaa man i klart Veyr efter Sigende kan see nogle og 30 Kirker med Stæderne Ribe og Tønder. Efter tvende kongl. Befalinger, nemlig af 24 April 1741 og 2 Mart. 1742 skal her altid være to Præster, en Sognepræst og en residerende Capellan. Sognepræsten har to Præstegaarde, af hvilke den ene ligger tæt ved Kirken, men den anden i Østegasse. Dette store Sogn har omtrent 1000 Indbyggere. Paa Scherrebek, Ullerup og Westergasse Marker ere mange hedenske Gravhøye, hvoraf én den 28 Maji 1738 indfaldt og kvalte en Dreng, der tillige med andre søgte deri efter Steen. Ligeledes oppløyes ved Hiemsted (191) mange Urner med Aske og brændte Been. Sønden for Barsbøll, Moesbøll og Giessing er en nedrig Mose, hvor der i gammel Tid har voxet Fyr og Hesseltræer, som sees af de Rødder, Stammer, Grene og Nødder, som der opgraves. Der siges at Skoven er afbrændt, fordi Røvere havde deres Tilhold i den. For 30 Aar siden have Bønderne med megen Umage ledet Vandet herfra ned i en forbiløbende Strøm, jevnet Jorden og besaaet den med Havre, som der voxer meget stærk. Imellem denne Mose og den høye Mark opkomme imellemstunder smaae Kilder af en Vandspands Størrelse, hvortil frennede Syge St. Hans Nat have søgt. Skiærbek, Mehlby, Giessing og Hiemsted ligge saa tæt sammen, at de synes at udgiøre en eneste Bye. Misthusum eller Misthusen ligger alleryderst i Sognet ¼ Miil fra Skiærbek ved Havet, hvor der er Overfart til Romøe. Der menes at den skulde have sit Navn af at Beboerne ved Havets Oversvømmelser nogle gange have mistet deres Huse, saasom 1634 den 11 Oct. Og 1717 om Julenat. Skiønt denne Bye bestaaer af 5½ Gaard, beboes den dog kun af tre Familier: de andre Lodseyere boe andensteds i Sognet, og have i Aaret 1747 med Øvrighedens Tilladelse ophævet Fælledskabet og skiftet deres Jorder. Præsten har to Præstegaarde, den ældste er i Østegasse. Paa Kagbøll Mark skal have steet en Herregaard, hvis Jorde ere deelte mellem Brøns og Skiærbek Sogner. Kirken, hvortil der bestandig har været en Capellan, dog førend 1741 ingen Residerende, samt nu en studeret Degn, som tillige er Catechet, er meget gammel, bygt af hugne Steen, og har et smukt fiirkantet Taarn med Spiir, der ligesaavel som Kirken er takt med Blye. Den har to Klokker, som 1748 bleve omstøbte, mestendeel paa Kirkens egen Bekostning. 1716 blev paa Menighedens Bekostning opbygt en stor Udbygning lige for Prædikestolen, da den gamle Kirke var for liden, ligesom og 1742 paa Kirkens Bekostning blev opbygt et grundmuret Skolehuus. Paa Klokкетаarnet sees denne Inscription: Completum est istud (193) edisicium sub anno MDIX. I Kirken er en meget smuk Prædikestoel, giort 1606 og stafferet 1630 paa Kirkens Bekostning. Altertavlen er ligeledes meget smuk og læses paa den at sal. Benned Sörensen i Barsbøll dertil gav 20 Mark Lybsk 1631 og at den er renoveret 1735. Alterklædet er givet 1710 af Farver Herman Moritzen Hartzen og Else Hermans. Paa Alteret ere fire Lysstager, hvoraf sal. Maren

Benneds i Barsbøll gav de to 1637, da de kostede 22 Mark Lybsk. Hr. Olof Jensen i Ribe skiødede 1471 en Gaard i Misthusom til Mariager-Kloster. Af 1451 har man et Vidne at denne Kirke virkelig hørte til Riber-Stift.

Herregaarde og Frigaarde i Haderslev-Amt

(192) Af kongelige Forpagtningsgaarde, adelige Herre- og Sæde-Gaarde, samt frie Godser og privilegerede Gaarde, som i Fredstider have samme Frihed som det slesvigske Adelskab, ere i Haderslev-Amt følgende, om hvilke i alphabetisk Orden skal gives saa megen Efterretning som mueligt, saaledes:

Anderup, Thyrstrupherred, Stepping Sogn. I denne Bye er en Gaard, som paastaaer at være frie Ifølge et forloret Benaadelsesbrev af Hertug HANS; og dets Confirmation af Kong CHRISTIAN IV dat. Glyksborg den 15 Aug. 1639. Nyder nu samme Friheder som Haugaard. Godset staaer for 1½ Ploug. Til Gaarden ligge: 1 Landboel i Stepping, hvoraf aarlig svares i Ørtug Byg; 4 Ottinger paa Thyrstrup Mark, som contribuere 6 Ørtug 5 Skpr. Havre, 4 saa kaldede Verbittels i Thyrstrup, 1 i Frørup, 1 i (193) Sryding, som svare 1 Rdlr. I Specie, 3 Skpr. Byg, 3 Skpr. Havre og for et Lam 16 Lst. Specie; 1 Otting paa Schaurup Mark, svarer 16 Lst. Spec og 1/32 Tønde Smør, samt i Hoveriepenge 12 Lst Specie; 1 Landboel under Schaurup svarer 12 Lst Specie. Disse Afgifter og Tilskuddet for Gaarden selv have i Aaret 1751 beløbet sig til 6 Rdlr. 15 Lst. I Spec. Og 41 Rdlr. 24 Lst. I Courant. I Contribution maanedlig 2 Rdlr. 31 Lst, og ordinair Magazin-Korn, 1 Tønde 2 Skiepper Rug og ligesaa meget Havre. 1777 tilhørte Garden Christiane Hansens Enke og Sognefoged Iver Hansen med visse Friheder.

Arildgaard, Hviddingherred, Arrild Sogn og Bye, har tilforn været en Herregaard, men er nu afbrudt og Jordene deelt imellem Bønderne.

Astrupgaard, Hviddingherred, Brøns Sogn, har og været et gammelt Herresæde, af hvis Eyere vides: Eiler Juel 1408. Svend Winter og Frue Anne Eilers Datter Juel. Truels Winter 1474 og Peder Rantzaus Datter af Troieborg. Peder Winter 1530 giftede sig ned Præsten Hr. Nielses Datter af Brøns. Niels Pedersen 1567. Truels Nielsen 1602. I hans Tid blev Gaarden deelt. Fedder Nielsen 1602. Niels Feddersen 1630. Fedder Beyer 1664. Niels Feddersen 1705. Iver Feddersen 1630. Fedder Beyer 1664. Niels Feddersen 1705. Iver Lorentzen 1713. Peder Biörn 1732. Gaarden var af Fienderne afbrændt. 1777 tilhørte den Borger Henrik Clausen i Tøndern, som har faaet den efter Borgemester Tychsen, har og Frihed, staaer for 2/3 Pl i Registeret.

Bayum i Halck Sogn er nu en Bondergaaard uden al Frihed.

Beierholm, Haderslebherred, Halck Sogn, er en frie Gaard, som staaer for 2 67/576 Plove. Dens Privilegier ere et Skiøde af 1392, et dito af 1453, et dito af Biskop Stangenberg og Conventsbrødrene i Ribe 1457, en Concession af Kong HANS 1504, en dito af Hertug (194) FRIDERICH I af 1516 og et Benaadelsesbrev af Kong FRIDERICH III af 1663. I dens Jorder kan saaes 7 Tønder 2 Skiepper Rug, 14 Tdr. 7 Skpr. Byg, 30 Td. Havre, 2 Tdr. 3 Skpr. Boghvede, samt haves Græsning til 19 Stykker Qvæg, og 30 Læs Høe. De til denne Gaard hørende Gaarde og Landboel ere: 2 ¾ Gaarde og 10 Landboel i Heisagger, Haistrup, Raad og Steuelt, som samtlig udgiøre 12 Tdr. 4 Skpr. Rug, 29 Tdr. Byg, 45 Tdr. 4 Skpr. Havre, 1 Yd. 6 Skpr. Boghvede, 27 7/8 Stk. Qvægs Græsning, 15 Læs Høe. Til Gaardens Besidder gives af dens Bønder aarlig Rug 3 Tdr. 6 Skpr., Byg 11 Tdr. 2 Skpr., Havre 17½ Tønde, i Penge 52½ Rdlr. Derforuden Halvparten af Contributionen med 85 Rdlr. 12 Lst. Samt anden Tieneste. Herforuden har Gaarden i ældre Tider havt nogle Underdaner i Flensborg-Amt, samt ½ Gaard og et Tofte i Boischau, som en Underdan i Hiendrup siden har købt til sin Gaard. Af

Gaardens Besidder svares aarlig i Contribution af $2\frac{1}{2}$ Plov 90 Rdlr. Og intet mere. Men i Krigstider maa heraf gives en vel munderet Rytter med dertil hørende Hest. Af de ældste Eyere vides ikke flere end Jesse Iwersson 1403 og Anders Jensen Tangebieth 1413, hvorefter den er kommen til Biskop Henrik Stangenberg, som 1457 solgte den til Yvan Matsen og hans Søsken; dog sluttes af Navnet at den maa have tilhørt de Beiere, af hvilken Familie endnu nogle, skjønt i borgerlig Stand, ere til i Fyen. I nyere Tider har den tilhørt Hans Voet, som blev adlet af K. FRIDERICH I. Hans Søn Matthias Voet gift med Dorte von Ytzen. Deres Søn Jacob Voet havde Elsebe Harckinn von Herrndorff og med hende Matthias Voet, som med Anne Nissen af Øsby havde en eneste Datter Anne Voet, gift med Hans Ganerani til Starup. 1777 tilhørte Gaarden Sr. Jacob Streese, men dens Privilegier ere ey confirmerede. (195)

Bengarden, Thyrstrupherred, Biert Sogn, er nu en Bondegård, men var tilforn et Herresæde, beboet af Tyme Smalstede, Vebner 1483.

Biendrupgaard i Stepping Sogn har og visse Friheder, er paa Livstid Capitain Höyers Enke overladt imod vis Afgift.

Bierningrøi tilhører Sr. Rose, har visse Friheder, ligger i Bierning Sogn, Tyrstrupherred.

Biørnshauge, en frie Gaard i Tyrstrupherred, Fielstrup Sogn, staaer for 41/144 Plov. Dens Privilegier ere et Tingsvidne af 1532, som af Kong FRIDERICH III. dateret Kiøbenhavn den 11 Febr. 1656 er stadfæstet. Iberegnet er Tofte, hvorpaa kan græsses 2 Høveder og avles 4 Læs Høe, som i Aaret 1648 blev kiøbt fra Wonsbek, hvoraf til Gaarden aarlig betales 8 Lst, kan i dens Jorder saaes 1 Tønde 2 Skiepper Rug, $2\frac{1}{2}$ Td. Byg, 14 Tdr. Havre, 6 Skiepper Boghvede, 11 Læs Høe, samt græsses $8\frac{1}{2}$ Stk. Qvæg. Den eyer 1 Landboel. Ellers svarer Gaardens Besidder i Jordebogs Afgifter 15 Lst., 1 Td. 2 Skpr. Havre og 1 fedt Sviin, naar der er Olden, samt af Toften 1 Td. 2 Skpr. Rug. I Contribution af $\frac{3}{8}$ Plov $13\frac{1}{2}$ Rdlr. Smat sin Qvota til Rustvognene. 1777 eyede Sognefoged Jørgen Hansen denne Gaard, som ligger i Byen Sylderup.

Bollersleben. I denne Bye, Riesherred, Biolderup Sogn er en frie Gaard, der staaer for 1 Plov. Som Privilegium fremviser den en Afskrift af et Kong CHRISTIAN III. Benaadelsesbrev dat. Hadersleben 1530. Udsæden bestaaer i 3 Ottinger 9 Tdr. Rug, 2 Skpr. Byg, $1\frac{1}{2}$ Td. Havre, 2 Td. Boghvede; Paa Engene kan græsses 22 Stkr. Qvæg og avles 42 Læs Høe, iberegnet de to Enge Hasenb og Feurbye, som Kong CHEISTIAN III skienkede hertil, for at Eyeren skulde give de kongelige og hertugl. Heste Foer og Stalderum om Natten, ved deres Giennemreise. Gaardens Eyermannd (196) besidder endnu en Bondegård, Bondesboel kaldet, af 6 Tdr. Rug, 2 Skpr. Byg, 4 Skpr. Havre og 2 Tdr. Boghvede, samt 18 Høveders Græsning og 18 Læs Høeland. Af Hovedgaarden bliver slet intet contribueret, og af Bondegarden kun Jordebogs Afgifterne, nemlig 5 Ørtug 0 6 Tdr. 2 Skpr. Rug og 1 Sviin. Fra denne Gaard skal i gamle Dage 3 Ottinger være kommet bort, hvoraf en kongelig Underdan kiøbte $\frac{1}{3}$ og en Gravenstensk $\frac{2}{3}$. De bestaaer af $7\frac{1}{2}$ Td. Rug, 3 Skpr. Byg, 6 Skpr. Havre og 2 Tdr. 5 Skpr. Boghvede, samt $22\frac{1}{2}$ Stk. Qvægs Græsning og 21 Læs Høeland. I Jordebogs Afgifter er intet, men i Contribution 11 Rdlr. Blevet svaret. Her er og endnu at merke en Otting Jord i Raud, som Eyeren har gjort sig Umage at reluere. Dens Størrelse er 6 Tønder Rug, 2 Tønder Boghvedes Udsæd, $8\frac{1}{2}$ Høveds Græsning, og derforuden kan derpaa avles 30 Læs Høe. Og omendskiønt Eyeren af Leyeren fik aarlig af denne Otting 36 Rdlr. Og 20 Læs Høe, er der dog aldrig mere svaret til Kongen end 17 Lst Specie. Gaarden blev 1720 og 1729 eyet af Ridefogden i Bollersleben District. 1777 eyede Studiosus Theologiae Peder Pedersen denne Gaard.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

Bøyschaulund, Thyrstrupherred og Sogn, en frie Gaard, staaer for 23/64 Plov. Eyeren 1777 Niels Truelsen paa Hierndrupgaard, dens Privilegier ere ikke confirmerede.

Branduhr, en nu nedlagt Herregaard i Tyrstrupherred, Frørup Sogn. Af Eyerne vides Emmike Emmiksen, gift med Thale Flemming. Deres yngste Datter Anne fik Erik Kaas, hvis Søn den sidste Eyere, var Mogens Kaas, døde 1582 den 28 August gift med Dorthe Sehested og Anne Rantzau. Denne Gaard er nu en Bondegaard uden al Frihed.

Bugebirg, en Meyegaard i Tyrstrupherred, Heils Sogn, var 1777 en Bondegaard og beboet af Sognefogden Simon Hansen. (197)

Christiansfeldt, see Thystrupgaard.

Denderup, en kongelig Forpagtningsgaard i Øddis Sogn, Tyrstrupherred, hvoraf aarlig svares i Afgift over og under 1000 Rdlr. Den har tilforn været en adelig Gaard, men af dens Besiddere vides ikke andre end Lindenoverne. Hans Lindenau gift med en Rantzau, Fader til Hans Johansen til Fobislet, som med Hilleborg Emmike havde Hans Johansen til Fobislet, Drenderup og Rørbek. Han var gift med Berete Rosenkrands. Deres Søn Christopher Lindenov til Drenderup og Agersvold var gift med Margrete Bille og Anne Biörnsen. Hans yngste Søn Johan Lindenov arvede Drenderup og havde med Mette Speil en Søn Godfred, som døde ugift. Efter ham fik Kongen Gaarden for Ørslev-Kloster i Jylland. Den var bortforpagtet til Oberforster Jantzen paa Livstid, siden har den mange Aar været forpagtet af Sr. Povel Marcussen til Ørumgaard og nu til Peter Petersen.

Fobislet, en kongelig Forpagtningsgaard, ligeledes i Øddis Sogn, haver, som der siges, i 360 Aar tilhørt de Lindenover. Den første som vides var Hans Johansen til Hundslundkloster, gift med Berete Rosenkrands. Deres Søn Hans Johansen til Fobislet døde 1568, og er med sin Frue Riborre Tinhuus, som døde 1572 begravet i vor Frue Kirke i Kiøbenhavn. Efter dem deres Søn Hans Lindenov døde 1596 gift med Margrete Rosenkrands Ottens Datter. Deres Søn Otto Lindenov var uden Tvivl den sidste af Familien som eyede Fobislet; thi han skriver sig bestandig til Borreby, og har derfor uden Tvivl afstaaet Gaarden til en Stangenberg, hvis Datter Karen fik Emmik Emmiksen til Refsøe, og han maaskee igien overladt den til Kongen. 1716 var Gaarden bortforpagtet til Oberforster Bachman, siden har derpaa været Rytterheste, men 1777 forpagtet (198) til Claus-Iversen. Eyendommen er opmaalt, og skal tilkommende Aar i Parceller bortsælges, har ey alene betydelige Skove, men endog en stor Tørvemose.

Gielstofft. En kongelig Forpagtningsgaard eller saa kaldet Borwerk, i Gramherred, Høirup Sogn. Den tilhørte 1638 Detlev Buchwald.

Grarup var en frie Gaard i Haderslevherred, Grarup Sogn, staaer for 83/96 Plov, og har tilforn været combineret med Westergaard og Sparlund, med hvilke den af Dronning DOROTHEA og Hertug FRIDERICH I dat. Gottorff 1493 er privilegeret; hvorpaa Kong CHRISTIAN IV. d.d. Hadersleben den 6 Mart. 1636 har udgivet sin Confirmation. Dens Udsæd er $7\frac{1}{2}$ Td. Rug, $14\frac{1}{4}$ Byg, $37\frac{1}{2}$ Td Havre, $1\frac{1}{2}$ Tønde Boghvede. Paa dens Marker er Græsning til $24\frac{3}{4}$ Stkr. Qvæg, og kan desuden indavles 10 Læs Høe. Til Gaarden ligge 3 Landboel, som bruge 2 Tønder 1 Skp. Byg, 2 Stykker Qvægs Græsning, og betale derfor 8 Rdlr. I Contribution 4 Rdlr. Og én Dags Arbeide. 1777 tilhørte denne Gaard Hans Pedersen, men dens Privilegier ere ikke confirmerede.

Gymoes, en frie Gaar i Haderslevherred, Aastrup Sogn, staaer for 29/36 Plove. Den er for over 250 Aar combineret med Hundewatt og Kraglund, og har med dem disse Privilegier: Et Benaadelsesbrev af FRIDERICH III. dat. Kiøbenhavn den 22 Dec. 1663. Gymoes bestaaer af 2 Ottinger, 4 Tønder Rug, $7\frac{1}{2}$ Td. Byg, $29\frac{1}{2}$ Td Havre, 2 Tdr. 1 Skpr. Boghvede, $12\frac{1}{2}$

Høveds Græsning og 23 Læs Høeland, (af 1 Td. 2 Skpr. Byg og 1 Tønde Havre Land, som i gamle Dage 2 kongelige Underdaner i Wonsbek og Bek have bekommet herfra). Den eyer et Landboel, som svarer 5 Rdlr. 16 Lst. Samt en Andeel i Sildefangsten udi Østersøen (199), og noget fra Feldum købt Land, hvori kan sees 1½ Td. Korn og 2½ Td. Havre, hvorfor Gymoes aarligen svarer 3 Skpr. Havre og 1/18 af den aarlige Contribution. Med begge de to andre Gaarde, svarer den i Herskabs-Skyld 4 Rdlr. 3 Lst. Specie, i Contribution af 2 2/4 Plov 80 Rigsdaler og Qvota til Rustvognenes Vedligeholdelse. Denne Gaard er ikke mere combineret med Hundevatt, 1777 eyedes den af Christen Pedersen, med dens Privilegier ere ikke confirmeret.

Haugaard i Gramherred, Hopdrup Sogn, paastaaer Ifølge er Benaadelsesbrev af Dronning SOPHIE, confirmeret af Kong FRIDERICH III og CHRISTIAN V. at være frie for ægt, Hoverie, Jagt og saadanne Tienester, Fourage, Indqvartering og Herreds-Repartitioner. Den staaer i Matriculen for lidt mere end 1 Plov. Landboel eyer den ikke. I aarlig Landgilde giver den 3 Rdlr. 1 Specie og 1 Sviin, for Hutter-Kobbelen 31 Lst og 6 Skiepper Havre; I maanedlig Contribution 39 Lst. Foruden det sædvanlige Magazinkorn, nemlig 1 Td 4 Skpr. Rug og ligesaa meget Havre. 1777 var Eyeren Niss Nissen.

Hierndrupgaard, Thyrstrupherred, Hierdrup Sogn, tilhørte 1777 Niss Truelsen, har visse Friheder.

Høxbroe, en adelig Gaard i Hviddingherred og Sogn, er et af de ældste Herresæder i Dannemark. Det har i lang Tid tillige med Koxbøll tilhørt den slesvigske Linie af Rosenkrands. 1543 svarede Niels Ludvigsen af denne Gaard 20 Lod Sølv. Han var gift med Anne Breide, 1589 Junker Ludvig Nielsen Rosenkrands, og 1609 Christopher Rosenkrands, som blev halshugget i Kiøbenhavn. Godset tilhørte Grevinde Christine Sophie af Castelremlingen, fød Grevinde Holstein og nu Kammerherre v. Blücher. Gaarden er nedlagt. Med Westerbek og Spandeth staaer denne Gaard for 20 Plove, er nu en Bondebye af samme Navn og er deels Kongens deels Lindevittiske Bønder (200)

Hundewatt, var en frie Gaard, i Haderslevherred, Wonsbek Sogn, staaer for 353/576 Plove. Den er combineret med Gymoes og Kragelund, see Gymoes p. 198. Den bestaaer af 2 Ottinger 4 Tdr. Rug, 7 Tdr. Byg, 22 Tdr. 6½ Skpr. Havre, 2 Tønder Boghvede, 22 Stykker Qvægs Græsning, og kan desuden af sine Marker indavle 12 Læs Høe. Den eyer 3 Landboel, som svare 9 Rdlr. 16 Lst og Dags Arbeide, samt en Andeel af Sildefangsten i Østersøen. Den ligger ved Bondebyen Wonsbek, tilhører 1777 Jörgen Jörgensen, dens Privilegier ere ikke confirmeret.

Kragelund, var en frie Gaard i samme Herred og Sogn, er combineret med Gymoes og Hundewad og staaer for 89/144 Pl. Den bestaaer af 2 Ottinger 3 Tdr. 6 Skpr. Boghvede, kan græsse 18 Høveder og desuden avle 16 Læs Høe. Derforuden er i forrige Tider fra denne Gaard solgt 1 Td. 2 Skpr Land Byg, og Tdr. 2 Skpr Land Havre til kongel. Underdaner i Wonsbek og Beck. Til Gaarden ligger en Andeel af Sildefangsten i Østersøen, og Frihed paa et vist District af Revieret. Dens 6 Landboel svare 11 Rdlr. Og daglig Arbeide. Derforuden er hertil købt fra Feldum et Stykke Land paa 10 a 12 Skiepper Havres Udsæd, hvorfor aarlig svares 2 Skiepper Havre. See mere ved Gymoes p. 198. Gaarden ligger i Byen Wonsbek. Eyeren 1777 Hans Cornelius, dens Privilegium er ikke confirmeret.

Ladegaard, en kongelig Forpagtningsgaard i Haderslevherred, Astrup Sogn. Den skal indavle aarlig henved 250 Tønder Rug, 5 til 600 Tønder Havre, 100 Tdr. Byg, 300 Tdr. Boghvede, og foere 200 Stkr. Qvæg. Den har tilforn været indrettet til Rytterheste, men er nu bortforpagtet til Christian August Schmidt og Interessenter, har skønne Eyendomme og Skov og giver aarlig 3 til 4000 Rdlr. I Forpagtning. (201)

LANGMOES, var en frie Gaard i Haderslevherred, Wilstrup Sogn, staaer for 1 25/144 Plove, et Benaadelsesbrev af Hertug CHRISTIAN III. dat. Kiøbenhavn den 21 Nov. 1663. Dens Udsæd er 8 Tønder Rug, 28 Tdr. Byg, 47 Tdr. Havre, 3 Tdr. Boghvede. Derforuden kan den foere 28½ Stkr. Qvæg og indavle 28 Læs Høe. Dens 7 Landboel svare af 6 Tønder Land og 1 Læs Høe Land i Landgilde til Gaarden 19 Rdlr. 32 Lst, og i Contribution svarer Gaarden selv 36 Rdlr. Men ellers intet, dog maa den i Krigstider concurrere med andre frie Godser til en Rustvogns Anskaffelse. Ved 1660 eyede Severin von Ytzen denne Gaard. 1777 tilhørte Gaarden Jörgen Ludvigsen, dens Privilegier ere ikke confirmerede.

Linnethaugaard, en nu ødelagt Herregaard i Østerlinnet Sogn, Frøsherred. I Dronning MARGRETES Tid var dens Eyere Peder Nielsen, hvis Vaaben var et forgyldt Sværd. Han havde to Sønner og fire Døttre; Døtterne gik alle i Kloster, den eene Søn Niels Pedersen var ey ret klog; han solgte sin Deel i Søndergaard, Østerlinnet og andre Stæder. Hans Broder Claus Pedersen fik da Gaarden. Med sin Kone Ellen Munk Peders Datter af Krogsgaard havde han kun én Datter Kirsten, som fik Jörgen Pedersen, en fyhnsk Adelsmand, som fik Gaarden ed hende. Nærværende Eyer 1777 er Peder Eriksen, og har derpaa visse Friheder.

Lunding, i Lunding Bye, Starup Sogn, Haderslevherred, er en frie Gaard, som staaer for 65/192 Plove. Dens Privilegium er givet af FRIDERICH I i Aaret 1511. I dens Marker kan saaes 3 Tønder Rug, 5 Tdr. 2 Skpr. Byg, 16½ Td. Havre, 67 Skpr. (202) Boghvede, græsses 12 Stkr. Qvæg og avles 12 Læs Høe, hvoriblant dog er regnet en halv Otting Jord, som er kiøbt fra Wandling. I Jordebogs Afgift svarer denne Gaard (som intet Landboel har) 1 Rdlr. 12 Lst. Specie, i Contribution 27 Rdlr. Og concurerer med andre Frigodser til en Rustvogns Anskaffelse med 6 Heste, Kudsk og Karle. For nærværende Tid tilhører denne Gaard Niss Nissen, dens Privilegier ere ey endnu confirmerede.

Medstedt, en frie Gaard i Haderslevherred, Halck Sogn, staaer for 1 43/192 Plove. Dens Privilegier ere givne af Kong ERIK POMMER, dat. Flensborg 1416. Dens Udsæd er 10 Tdr. Rug, 46 Tdr. Byg, 46 Tdr. Havre, hvorforuden kan græsses 50 Stykker Qvæg, og indavles 26 Læs Høe, foruden 1 Stkr. Jord Bolet kaldet, af omtrent 3 Ørtugs Udsæd, hvoraf en kongl Underdan i Nørballe har det Halve. Til Gaarden ligge 6 Landboel, hvilke for den dem tilstaaede Jord svare aarlig 15 Rdlr. Og nogle Dages Arbeide, og derforuden har den Frihed paa et Stykke af Aaen. I Herskabs Skyld svares af Medstedt 2½ Rdlr. Specie, ½ Td Smør, 31 Ørtug Havre, 2 Sviin og 2 Rdlr 36 Lst Kopenge i Contribution af 1 Plov 36 Rdlr. Og dens Qvota til Rustvogns Anskaffelse. Eyerne: Jep Iversen Staverskou solgte Gaarden 1422 til Haderslev Capitel. 1777 Peder Ludvigsen og Jacob Jepsen svare hver maanedlig Contribution 1 Rdlr. 40 Lst. 1½ Pg. Dens Privilegier ere ey confirmerede. Garden ligger i Byen Halck.

Nybølle, i Frøsherred, Fohl Sogn, en frie Gaard, som nu ligger under Gram. Tilforn tilhørte den de Wonssletther og Kocker. 1632 og 1638 nævnes Detlev Buchwald til Nybøl og Gielstoft. Nu tilhører dem Hr. Grev Schack paa Grem.

Olufskiær, i Haderslevs-Amt, Starup Sogn, var en frie Gaard, som staaer for 523/576 Plove. Dens Privilegier ere en Afskrift (203) af et udateret Diplom, et Adelskabs-Brevs Fornyelse, dateret den 12 Febr. Uden Aar, et Brev af Hertug FRIDERICH I dat. Gottorp St. Silvesters Aften 1507, en Fornyelse paa Gaardens Privilegier af Kong CHRISTIAN IV. dat. Hadersleben den 5 Mart. 1636, en dito af FRIDERICH III. dat. Kiøbenhavn den 21 Jan. 1665, og en dito af CHRISTIAN V. dat. Kiøbenhavn den 16 Jun. 1671. Idens Marker kan saaes (iberegnet en Otting Jord fra Lunding) 16 Tønder Rug, 15 Tdr. Byg, 50 Tdr. Havre, 6 Tdr. Boghvede, græsses 29 ¼ Stykker Qvæg og avles 70 til 80 Læs Høe. Dens 6 Landboel nyde 13 til 14 Tdr. Land Jord og 4 Læs Højord af Jordens og betale derfor aarlig 23 Rdlr. 8 Lst foruden nogle Dages Arbeide. I Contribution giver Gaarden af 1 Plov og den fremmede

Otting 10 Rdlr. 24 Lst og derforuden ligesom Beierholm i Krigstid en Rytter, Gaarden ligger i Lunding Bye. 1777 tilhørte den Jens Jörgen Nissen, dens Privilegier ere ey confirmedede.

Ottingen ligger strax ved Hadersleben og hører under Amtets Jurisdiction, derpaa har Staden nogen Rettighed til Græsning.

Reffsøe, Gramherred, Sommersted Sogn, en kongelig Forpagtnings- eller Pensionairgaard. Den kaldtes tilforn Refshøj og svarer aarlig ved 1500 Rdlr. I Ældre Tider har den været en Herregaard, og af dens Besiddere vides: Erik Emmiksen og Fr. Anne. Hans Søn Otte Emmiksen gift med Anne Biörn. Deres Søn Anders Emmiksen død 1566 gift med Agnete Reventlou. Hartvig Emmiksen havde Frue Karen Sehested. Mogens Emmiksen til Tyrestrup og Refshøj. Claus Emmiksen som med Mette Biörn Anders Datter havde to Sønner: Emmik Emmiksen gift med Karen Stangeberg af Fobislet, havde kun en Datter; og Mouritz Emmiksen der døde 1607, som den sidste af Familien, efterladende sig med Frue Hilleborg Qvitzau to Døttre. Hans Widskiöt købte efter hans Død Gaarden 1609. (204) Siden nævnes Henrik Möller til Reffsøe, Claus Sodenwasser til Reffsøe døde 1658, og derpaa tilfaldt Gaarden Kongen. 1716 var den bortforpagtet til Amtskriver Riese, den nærværende Forpagter er Andreas Gydesen, er en anseelig Gaard paa Avling, er 1776 opmaalt og 1777 bortsolgt i Parceller.

Røddinggaard, Frøsherred, Rødding Sogn, er en kongl Forpagtnings- eller Pensionairgaard. Den avler aarlig ved 300 Tdr. Korn og foerer over 100 Stkr. Qvæg. Den har og i ældre Tider været en Herregaard, men at den har været beboet af de Hiuler, Krabber og Wintere, dertil er ey fundet mindste Spor. Siden tilhørte den Kongen og har været bortforpagtet til Baron Bertram v. Schack 1716 paa Livstid, og siden stedse bortforpagtet til Niss Krog for 356 Rdlr.

Roostgaard, Norder-Rangstrupherred, Arrild Sogn, har og været en frie Gaard, beboet af de Rostgaarders Familie, som heraf have taget deres Tilnavn. Dens Friheder har den mistet da den blev afbrændt. Af Eyerne vides Ove Rostgaard, fød ved 1498, død 1570. Efter hans Død blev Gaarden deelt imellem hans to Sønner, hvoraf den eene Peder Ovesen byggede næst ved sin Broder, men døde uden Børn; Den anden Broder Mads Ovesen byggede Gaarden af nye, efter at den havde været afbrændt, og døde ved 1610. Hans Søn Aage Madsen døde 1659 i en høy Alder, gift med Kirsten Ibs Datter Beneke. De havde blant andre Børn Mads Ovesen, døde 1689. Han havde med sin Hustrue Margrete, Jens Iversens Datter paa Storgaard i Branderup, mange Børn, hvoriblant en Datter Anne, døde 1732, fik Christen Hansen og han Gaarden med hende. Han døde 1732 86 Aar. Efter ham fik hans Svigersøn Hans Pedersen Ennemark, gift med Mærrete Christens Datter denne Gaard, som endnu beboes af deres Afkom, hvis Navne dog ikke vides. For nærværende Tid beboes Gaarden af tre Bønder, som har ingen Pris eller Frihed. (205)

Spandeth, Hviddingherred, Spandeth Sogn, har været en adelig Herregaard, men Gaarden er nu nedlagt, og Godset, som meest bestaaer af Rantzau Tienere henlagt til Høxbroe udi Hvidding Sogn, men hvilken det har havt én Eyere. Denne Gaard er ey mere til, men ere en Bondebye, og tilhører deels Kongen deels de Lindevittiske Bønder.

Sparlund, Haderslevherred, Osby Sogn, en frie Gaard, som staaer for 35/72 Plov. Den har været combineret med Westergaard og Grarup, med hvilke den har samme Privilegier. Dens Udsæd er 3½ Tønde Rug, 9 Tdr. Byg, 10 Tdr. Havre, 5 Tdr. Boghvede, paa Markerne kan græsses 14 stykker Qvæg og avles 16 Læs Høe. Til Gaarden ligger 1 Landboel, som aarlig svare 2 Rdlr. Og et par Arbeids Dage. Dens Contributioner sees ved Westergaard. Gaarden er nu ey mere combineret, Eyeren var 1777 Simon Nissen, men dens Privilegier ere ey confirmerede.

Srenderup, Thyrstrupherred, Stenderup Sogn og Bye. I denne Bye er en Gaard, som paastaaer at være frie for Ægt, Hoveriespenge ec. grundende sin Paastand paa et Exemptions-Diplom af Kong FRIDERICH I dat. 1523, som af Kong CHRISTIAN IV. dat. Friderichsborg den 25 Apr. 1622 og siden nok engang af Kong FRIDERICH III. Kiøbenhavn den 14 Jun. 1664, og af K. CHRISTIAN V. ibid den 14 Nov. 1671 er stadfæstet. I dens Jorder kan saaes 5 Tønder Rug, 17 ½ Td. Byg, 27 Tdr. Havre, 1 Tønde Boghvede, græsses 17 Stykker Qvæg og avles 55 Læs Høe. Til Gaarden ligger desuden Aalefangsten ved Stranden, og 3 Landboel, som svare aarlig 12 Rdlr. Og nogle Dages Arbeide. Derimod svarer denne Gaard i Landgilde 13 Rdlr. 44 Lst., i Contribution af 1 Plov 36 Rdlr. Som og Magazinkorn. 1777 eyede Sognefogden Hans Hansen Gaarden, og lod den sætte til Auction med visse Friheder. (206).

Stobbum, Thyrstrupherred, Aller Sogn, en frie Gaard, som staaer for 1 Plov. Dens Privilegier ere et Adelsbrev af Kong CHRISTIAN I dat. Gottorp 1461, dets Confirmation af Kong CHRISTIAN III DAT. Hadersleben 1533, af Kong FRIDERICH III dat. Kiøbenhavn den 24 Nov. 24 Nov. 1663 og af CHRISTIAN V. dat. Kiøbenhavn den 1 Junii 1670. Med en combineret ½ Otting af 4 ¼ Otting kan i dens Jorder saaes 12 Tdr. Rug, 15 Tdr. 2 Skpr. Byg, 62 Tdr. Havre, 3 Tdr. 3 Skpr. Boghvede, græsses 46½ Høved og avles 57½ Læs Høe. Dertil ligge 3 Landboel, som aarlig svare 16 Rdlr. ½ Bondegård i Huinderup af 1½ Otting, i hvis Jorder kan saaes 2½ Td Rug, 4½ Td. Byg, 25 Tdr. Havre, 1 Td. Boghvede, græsses 16 Stkr. Qvæg og avles 8 Læs Høe. Denne Gaards Besidder maa aarlig svare 16 Rdlr. Til Kongens Casse og ligesaa meget til Gaarden Stobbum; 1½ Otting paa Øddis og Bramdrup Mark, hvori kan saaes 5 Tdr. 1 Skp. Rug, 1 Td. 6 Skpr. Byg, 6 Tdr. Havre og 2 Tdr Boghvede, græsses 18 Stkr. Qvæg og avles 30 Læs Høe. Denne Jord har to der boende Underdaner bestandig i Leye for 12 Rdlr. Aarlig. I Herskabs-Skyld svarer Stobbum aarlig 1 Td Smør, 5 Tdr. Havre, 15 Lst. 1 Lam og 1 Rdlr, 6 Lst. Specie, i Contribution 36 Rdlr. Og Qvata til en Rustvogns Anskaffelse. Af Jorden paa Øddis og Bramderup Mark betales slet intet. Af Eyerne vides Peder Knudsen af Stouben, adlet 1461, hans Vaaben er en Trappe af fem røde Muurstene, og Jörgen Rasmussen en af hans Afkom, levede 1734. 1777 eyede Jörgen og Jochum Hansen Gaarden, dog ere dens Privilegier ey confirmerede.

Starupgaard, i Thyrstrupherred, Dalbye Sogn, er en kongelig Forpagtningsgaard, som har prægtige Leylighed til Qvæghold og Stutterie, samt de beste Kornmarker, hvori aarlig avles over (207) 700 Tønder Korn. Af Eyerne, medens den var en Herregaard vides Niels Glamбек 1543, som deraf gav i Skat 49 Mark. Hans Generani, gift med Anne Voer af Beierholm ved 1660. siden tilhørte de Kongen og bortforpagtet; den nærværende Forpagter er Peder Nissen.

Tabdrup eller Taabdrup, Thyrstrupherred, Stepping Sogn, er og en kongl. Forpagtningsgaard, som bortforpagtes paa 6 Aar. Tilforn var den en adelig Sædegaard, men dog kun liden. Navnet skrives og Toftstrupgaard. Eyerne vides ey. Gaarden var 1777 forpagtet til Gyde Gydesen, men er opmaalt, og skal i Parceller bortsælges.

Thyrstrupgaard, Thyrstrupherred og Sogn, var og en kongelig Forpagtningsgaard, hvoraf Kongen aarlig havde 4 til 500 Rdlr. I gamle Dage har den været en Herregaard, og af dens Eyere vides: Mogens Emmiksen paa Thyrestrup, gift med Abel Tinhuus Marcors Datter. Hartvig Emmiksen, som med Barbare Rixdorff til Brenderup havde en Søn Claus Emmiksen, gift med Karen Holk af Meilgaard. De havde kun én Datter, og uden Tvivl er Gaarden efter dem kommet til Peder Ebbesen Galt, D. R. R. 1540, som med Ingeborg Drefeld Giords Datter blant andre Børn havde en Søn Anders Galt, som siden findes at have eyet Gaarden. Siden fik Niels Henriksen Sandberg den, gift med Fr. Kirsten Akeleye. Derpaa kom den i Statholder Geert Rantzaus Eye, som 1617 bortbyttede den til Kongen for andet Gods. 1716 Oberforster Bachman forpagtede Gaarden. I Aaret 1764 blev den sat til offentlig Auction, og deelt i 7 Dele, hvorpaa blev budet endeel, men Kiøbet blev ey approberet af Kongen. 1771 blev

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

Gaarden, som har 170 Tønder 5 Skiepper Sædeland ved Auction solgt imod at betale 1070 Rdlr. 8 Lst. Og aarlig fastsat Canon af 227 Rdlr. 3 Mark, hvorefter paa dens Mark er oprettet en Bye kaldet (208)

Christiansfeldt er en nye opbyggt regulair og smuk Bye, beliggende ved Kongeveyen i Nærheden af Thyrstrup Kirke og Bye, 2 Mile fra Colding og 2 Mile fra Haderslev.

Byen bestaaer af tvende anseelige Gader, som ere forbundne med tre Stræder, og i Midten af Byen en Qvarre eller anseelig fiirkantet grøn Plads indfattet med en Hekke.

Hovedgaden er fra Kongeveyen af ziret med én Allee af Lindetræer, ligesom og Veyen til Kirkegaarden, som er anlagt uden for Byen i Form af en Have.

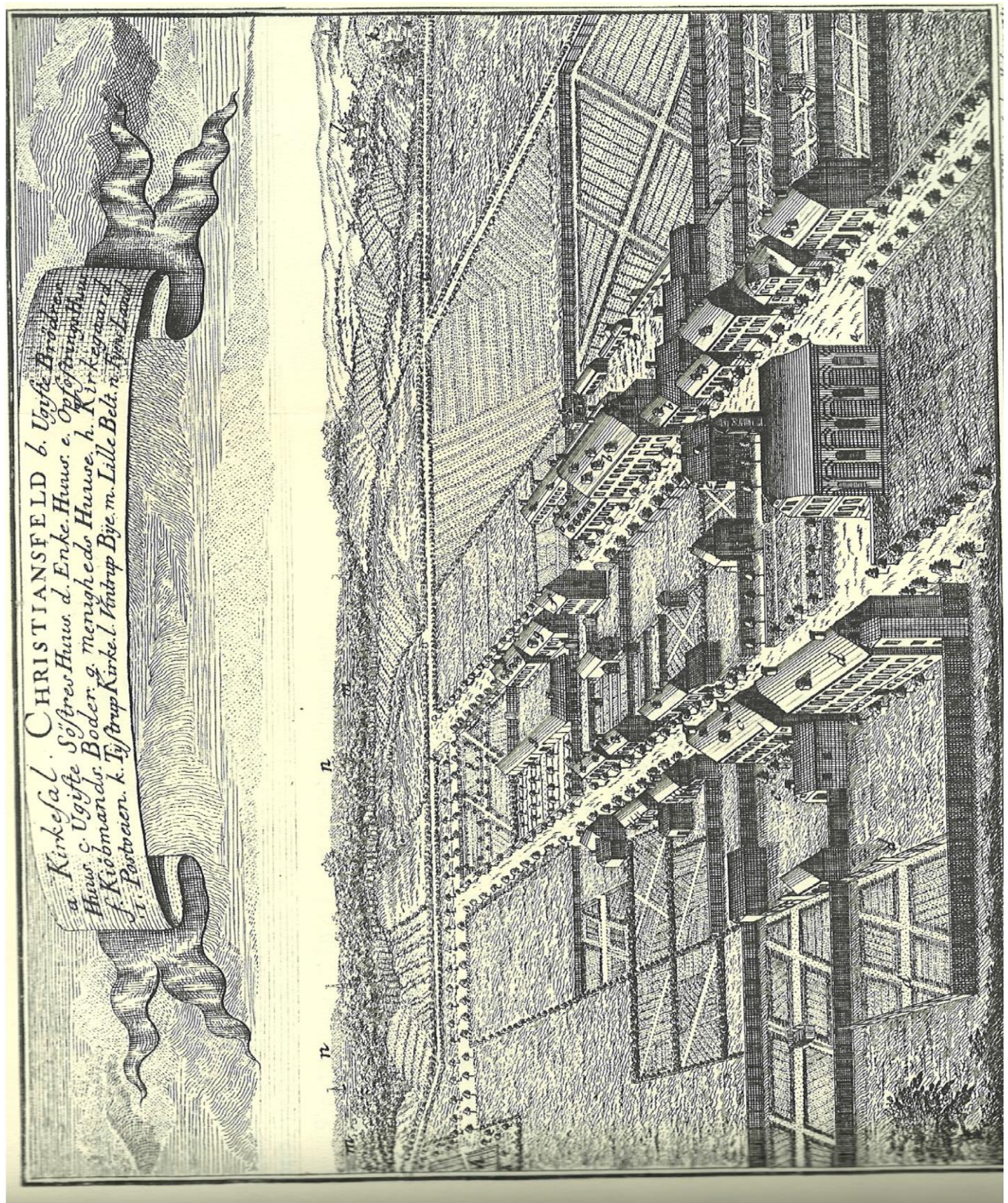
Bygningerne ere tildeels anseelige med Steentag, mesten alle grundmurede, og ethvert Huus med Gaardsrom og Have forsynet. Foruden disse Familie-Huse er efter Brøder-Menighedens Forfatning et anseeligt Huus for ugifte Mands- Personer eller det saa kaldede ledige Brødre-Huus. Her lagere disse ugifte under Opsyn af tvende Forstandere, hver arbejder paa sin Profession, og imod Kost-Penge nyder deres Forlslegning; I dette Huus findes foruden adskillige Verkstæder og Logementer en smuk liden Sahl, hvor Brødrene Aften og Morgen samles til deres felles Andagt, og Sove-Sahl, som er forsynet med Lamper Natten igiennem. Ligesaa dan et anseeligt Huus for ugifte Fruentimre, kaldet Søster-Huset, hvor ledige Piger, som ey tiener bed Familierne der i Byen eller er hos deres Forældre, arbejder og forfærdiger allehaande Netheder i Syning og andet Fruentimmer Arbeyde, som ogsaa kan faaes tilkiøbs; Disse faae og deres Kost og Logie. Der findes og en Dreng og en Pige Skole eller saa kaldede Pensions-Anstalter, hvor Børn fra 6 til 14 Aar imod en aarlig Pension nyder Opdragelse, Undervisning og Forslegning af visse dertil udseete studerede og ellers dygtige Personer. 1777 fandtes der hæderlige Folkes Børn endog fra adskillige udenrigs Stæder, som af (209) Credit for Brødre-Menigheden, har der betroet deres smaae Børn til Opdragelse; Naar Børnene opnaae den Alder, at de snart skal gaae til Confirmation, disponere Forældrene over deres videre Opdragelse, med videre.

Kirken ved Torvet er ligeledes af anseelig Grundmuur med en Coupel i Midten af Taget, er indvendig 36 Alen lang og 24 Alen bred, foruden tvende Pulpiturer.

Da Hans Majestæt fandt for got at tillade et Etablissement af de evangeliske Brødres Unitet i Hertugdømmene, blev ved Auction i Sept. 1771 købt den kongl. Gaard Tyrstrupgaard af Hr. v. Vobeser i Sachsen for 20000 Rdlr. Og 9 Dec. Næst efter fik de evangeliske Brødre af den augsburgiske Confession Concession derpaa, hvorved den med fuldkommen Frihed i Henseende til deres Religions-Øvelse efter Brødrenes Orden og Skikke samt kongl. Protection for deres Incisiones, ligesom og Tilladelse der at etablere samme med adskillige Friheder til Opmuntring, hvilken Concession den 13 Aug. 1772 blev confirmeret, hvorpaa i Aaret 1773 med Bygning blev giort Begyndelse, da der den 1 Apr. Blev i Overværelse af en anseelig Forsamling lagt den første Grundsteen til et Huus, hvori var en interims Kirke-Sal, foruden endeel andre private Familiers Huse, ogsaa et Herbergeerhuus. I følgende Aaringer er med Bygningerne continueret.

Foruden endeel gode Haandverkere og Boutiqver findes i Byen Ulden, Linned. Bomuld, Lakfabrike og Sæbeværk, som i kort Tid har funden god Debit baade inden- og uden lands, da Fabrikernes Bonite er blevet bekiendt.

Hensigten er og at bringe Have- og Agerdyrkning i Stand efter udenlandske Erfaringer, ved Flittighed at bringe Fabrikkerne og Haandverkerne til Fuldkommenhed, og derved forskaffe Næring; (210)

Forsyne de Fattige saavel i Byen som i Egnen med Arbeide, samt ved Menighedens opbyggelige Eksempel at opmuntre andre.

Ved Kirken alterneres, den eene Søndag prædikes Tydsk, den anden Søndag Dansk; Desuden er hver Dags Aften en Samling, da der enten læses af Bibelen, eller og bliver talt over et

Sprog af Bibelen, eller og bliver siunget Psalmer med Accompagnemenet af Orgelverket, hvilket endog for fremmede Tilhørere befindes meget indtagende og rørende.

Om deres offentlige og private Gudtjeneste og den hellige Nadveres Holdelse, kan læses i en liden Bog, trykt udi Kiøbenhavn 1774, kaldet: Kort historisk Efterretning om de evangeliske Brøderes Unitet.

Menighedens Indretning, Forfatning og Orden bestyres og overvejes af Forstanderne tillige med nogle Bisiddere af de Ældste i en saa kaldet Conference, ligesom og Haandverks-Sager i Haandverks-Conference og Bygnings Indretninger i Bygnings-Conference handles og afgjøres.

Indvaanernes Antal i September 1777 var henimod 200. Egnen er andenem og sund. Gaarden Thyrstrupgaard staaer der endnu, og er af de evangeliske Brødres Unitet bortforpagtet.

Thyrstrup. I denne Bye ligger endnu en Gaard som har nogen Frihed, er ansat for ½ Plov, men om dens Størrelse, Afgifter og Eyere haves ingen Efterretning, skjønt den i ældre Tider troes at have været beboet af de Emmiksenner. 1777 tilhørte den Niels Truelsen til Hierndrup.

Torning, Gramherred, Hammelef Sogn, er en kongel. Forpagtningsgaard, men var tilforn en adelig Sædegaard, som i de ældste Tider har tilhørt Kongen. 1340 pantsatte Hertug WALDEMAR Greverne Dorningen, Gottorf, Dånischwald, Ekernføhrde, Slesvig, (211) Svadsted ec. 1348 beleyrede Kong WALDEMAR forgieves dette Slot, og ligeledes 1351. Derpaa kom det til de Lembekker. 1357 nævnes Henneke Limbek, Clauses Søn til Dorningen. 1422 blev Slottet, som da var fyrsteligt, belejret af Kongen, men undsat af Hertugen. 1469 nævnes Fr. Dorothea, Benedicti van Alevelde to Dorningen Husfrue og hendes Sal. Broder Michael Hesten. Siden maa det atter være blevet kongeligt; thi 1515 forekommer Peter Claus, Huusfoged to Dorninge. 1517 var Fr. Karine, Hr. Henrik Kundsens Enke, og 1519 Otte Holgerdsön hermed forlehnet. Efter den almindelige Fortælling skal det være kommet med den sidste slesvigske Lembeks Datter til Hr. Hans Ahlefeld til Lehmkulen, hvis Datter tilbragte sin Mand Bendix solgte sin Gaard Torning til Kong HANS i Aaret 1496. Siden har det først været et kongeligt Lehn, hvormed Otto Rosenkrands Holgersen 1523 var forlehnet. 1777 i Maj er Gaarden i Parceller solgt, den fornemste Kiøber er Jacob Holm, men en vis Deel af Skoven er reserveret Kongen. 1772 har nu afgangne Major Blekenberg der anlagt med stor Besværing en Blikfabrike kaldet Gothaabs Blikfabrike, som drives af Vand.

Tornum, en kongelig Forpagtningsgaard i Calslundherred, Tornum Sogn, som paa visse Aar forpagtes bort fra Amtstuen. Den Avling er ikke stor, Rug og Havre er det meste, dog har den ypperlig Græsning. Gaarden er bortforpagtet 1777 til Niss Kraag.

Touskou, Gramherred, Sommersted Sogn, er en gammel nu nedlagt Herregaard ved Oxenflod, som har tilhørt de Rantzauer. 1563 blev den beboet af Fr. Magdalena, Henrik Rantzaus Enke. Af denne Gaard var 1777 alene et Stykke Land tilbage, som paa Kongens Regning bortforpagtedes til Mølbye Byes Beboere. (212)

Wandlinggaard, Haderlevherred, Bestrup Sogn, er en adelig Gaard, hvorom intet andet vides, end at den har været beboet af Fr. Anne Christine fød Hagensen, død 1691. Groschantzler Grev Reventlouw Baronesse v. Kielmansek. Tilhører nu Lorentz Hoyer, som har derpaa visse Friheder.

Wargaarde, en kongl. Forpagtningsgaard i Thyrstrupherred, Heils Sogn. Har tilforn været en Herregaard, af hvis Eyere vides: Anders Breide, gift med Ellen Udsen. Deres Datter Margrete Breide til Vorgaard fik Jörgen Prip. Hr. Jacob Breide, gift med Catrine Skinkel. Deres Søn Jacob Breide, gift med Thale Emmiksen. Deres Søn Joachim Breide til Vorgaard og

Heilswargaard, gift med Emerence Emmiksen. Deres Søn Wolf Breide havde med Fr. Inger Urne ingen Børn. Mads Eriksen 1585. Hans Johansen Lindenov til Gavnøe, Hundslund, Wargaard og Borrebye, døde 1596, gift med Margrete Rosenkrands. Hartvig Otto von Deden til Draxgaard og Wargaard 1660, gift med Anna Dorothea von Witberg. I Aaret 1764 skulde denne Gaard have været solgt for 9250 Rdlr, men dette Kiøb blev ikke approberet, men er bortforpagtet til Hans Ægidius.

Weistrup, en nu ødelagt Herregaard i Thystrupherred, Weistrup Sogn. Af Eyerne vides: Oluf Gaas til Weistrup, kom med Magdalene, Niels Sandbergs Datter af Thystrup, havde en Søn Niels Gaas til Weistrup døde 1637. Han var gift med Hilleborre Pors, og har uden Tvivl solgt Gaarden; thi paa det sidste skrev han sig til Hiortholm og var Landsdommer paa Langeland. Denne Gaard er nedlagt og udlagt til Festebønder uden Privilegier.

Westergaard, Hadeslevherred, Oesby Sogn, er en frie Gaard, som var combineret med Grarup og Sparlund, om hvilke tilforn er givet Underretning. Dens Udsæd er 5 Tønder Rug, 12 Tdr. (213) Byg, 22½ Td. Havre, 1 Td. Boghvede; Paa dens Marker kan desuden græsses 20 Stkr. Qvæg og avles 40 Læs Høe. Til Gaarden ligge 3 Lanster af 2 ¼ Gaard, 1 Tofte og 3 Landboel, som nyde Land af Gaardens, hvis Udsæd er 10 Tdr. Rug, 276 Skpr. Byg, 37 Tdr. 4 Skpr. Havre, og 2 Tdr. 14 Skpr. Boghvede, samt kan græsses 28 Høveder og avles 14 Læs Høe. Disse Gaarde contribuere tilsammen 26 Rdlr. 24 Lst., 12 Tdr. Byg, 17½ Td. Havre og i Contribution svarer Westergaard 64 Rdlr., Grarup 31 Rdlr. 12 Lst og Sparlund 17 Rdlr., altsaa i alt 122 Rdlr. 12 Lst. Af 3 19/48 Plove, som forhen stode for 4 Plove; desuden deres Qvota til Rustvogns Anskaffelse. Af Eyerne vides ingen; Gaarden er ey mere combineret med Grarup og Sparlund, tilhører 1777 Friderich Clausen Gunge, dens Privilegier ere ey confirmerede.

Westerwyck = Westerbeck, Hviddingherred, Roagger Sogn, var tilforn en Herregaard, men er nu nedlagt til Bøndergaarde, og Landerierne bruges af Rantzau-Tienere. Af Eyerne vides Frue Ide Jens Datter af Westerbek 1519, Thomas Pedersen (Galskyts) Efterleverske med sine to Sønner Peder og Jens. 1543 Jens Ulf, som deraf svarede 16 Mark. Siden besiddes den af Høxbroes Eyere.

Woyens, Gramherred, Jægerup Sogn, er en kongelig Forpagtningsgaard, som bortleyes paa 6 Aar. For Krigen 1659 var Amtsuen 100 Skiepper Rug. Beboerne, saavidt vides, have været: Capitain Peter von der Burg 1662. Oberstlieutenant Conrad v. Brinken 1667, Secretair Nicolai Freucken 1676. Siden vides ingen. Gaarden avler fortreffelig Korn ved 400 Tønder, meest Rug og Havre, og har god Græsning til Creature. Den nærværende Forpagtet er Rasmus Rasmussen. (214)

Ulderupgaard eller Ulderuplund, Hviddingherred, Skiærrebek Sogn. Dens Privilegier, Størrelse og Afgifter vides ey. Den har tilhørt de Vintere. Peder Vinter gav sin ældste Søn Hans Pedersen den. Hans Søn Anders Lund, fyrstelig Herredsfoged i Høyerherred. Hans Søn Fedder Lund 1757, Herredsfoged sammesteds. Gaarden er nu en Bondegaard uden al Frihed.

Østerbygaard, Thystrupherred, Øddis Sogn, var en kongelig Pensionairgaard, hvis Hartkorn er 28 Tønder. Den sorterer under Grams Birk og ligger under Troiborg. Den har været beboet af Regimentsqvarttermester Laurids Claudi og af hans Sønnesøn Christian Claudi. Er nu en Herregaard, tilhører Cancellierraad Hansen, noget af Bøndergodset ligger i Coldinghuus-Amt, og noget under Haderslevhuus-Amt.

Om disse anførte Frie- og Selveyer-Godser maa merkes at Besidderne have i Aarene 1699 og 1730 indsendt deres Privilegier og Benaadelsesbreve til Confirmation, men siden ikke faaet dem tilbage. Ved Contributions-Regningerne fra 1675, som under Præsidium af Geheimeraad

Stöcken bleve bragte i Stand, blev fra Rentekammeret decideret, at de frie Gaarde skulde betragtes som Adelige. Men denne Decision blev igien ved et Notat over Magazin-Regningerne for 1681 – 1685 saaledes forandret, at det vel maatte være saa for den forbigangne Tid, med at Amtskriveren herefter skulde ansee Friegaardene, ligesaavel som alle andre Gaarde i Amtet, med alle baade ordentlige og overordentlige Skatter. Dog varede det ikke længe førend dette igien kom i Forglemmelse og alting igien paa den gamle Fod.

Herregaarde og andre store Gaarde i Tørning-Lehn.

Gramgaard, i Gram Sogn og Herred, er anseelig af Bygning, Marke, Skove og Bøndergods. Borgegaarden, eller som (215) den her kaldes, Slottet, bestaaer af et Corps de Logis med to tilbygte Fløye af Grundmuur, to Etager, foruden underbygte Kiøkken og Kiældere. Ladegaarden bestaaer af mange Bygninger, hvoriblant de anseeligste ere en stor smuk grundmuret Lade, og en ligesaadan Hestestald: tæt ved Ladegaarden er et nyt og vel indrettet Huus for Forpagteren. Gaarden staaer med det Bøndergods, kaldet de Gamle Grammer, i Landmatriculen for 30 Plove. Dens Udsæd ef Mynt- Rug- og Anden-Kiærv er 150, af Havre 150, Boghvede 56 Tønder, og nogle faa Tønder Byg. Til Gaarden kan bierges 900 til 1000 Læs Høe, holdes 180 til 200 Stykker Køer. Producterne afsættes til Aabenraa, Haderslev, Ribe og Colding. Den har en stor og god Deel Agerland, Enge af vidtløftig Omkreds, hvoraf nogle ere bløde og andre haarde, som kan sættes under Vand og med Tiden ved Forbedring blive langt fordeelagtigere. Til Gaarden ligger en stor og god Skov, omtrent 1 Miil i Længden og paa mange Steder $\frac{1}{4}$ Miil i Breden, bestaaende af Eege- og Bøgetræer, som almindelig ere gode, foruden Elletræer, Birk, Hessel ec. Desuden er tæt ved Gaarden en smuk Lund med ranke Eege- og Bøgetræer. Til denne Lund gaaer en stor Allee fra Haven, og er derfra adskilt ved en Port: hvor denne Allee ender, begynder en lang og behagelig Allee i Lunden, og ved dens Ende ere igien andre giennem Lunden hugne smaae Alleer. Langs med Lunden gaaer den tilforn ommeldte Gram-Aae og deler sig omkring Borgegaarden i to Arme, hvilket savel i Lunden som ved Gaarden gjør Situationen des behageligere. Gaardens Bønder deles i gamle og nye Grammer: de gamle Grammer ere de, som altid have hørt til Garden, og have Friheder med andet slesvig-holsteensk adeligt Gods, og hvoraf Contributionernes Oppebørsel ligger under Rendsborg. De nye Grammer, hvilke staae i Landmatriculen for 16 Plove, ere kjøbte af Kongen 1664 fra Haderslevhuus-Amt, (216) over hvilke Kong FRIDERICH IV 1717 har overdraget fra sig og Arvesuccessorer Indløsnings-Retten; Contributionerne af disse svares til Haderslev i Amtstuen for Amtets østlige Deel. Gaarden har sit meste Bøndergods i Gram Sogn beliggende; dog findes og dertil hørende Strøgods i Foel, Rødding, Hygom, Østerlinnet og Nustrup Sogne. Tienderne af Gram og Foel Kirker, samt Kongetienden af alt Godset, i hvilket Sogn det end ligger, oppebæres og til Gaarden, dog efter slesvig-holsteensk Brug ikkun halvt imod hvad der svares i Dannemark. Om Hoveriet er forhen talt ved Gram Sogn, ligesaa om Gram Birk først under dette Capitel. Hr. Erland Kalv var 1358 forlerhnet med Gram og Møgeltønder. Den hat i de ældre Tider havt til Eyere: Nob. Vir Hennikinus Lembek de Gram, armiger 1399. Hartvig Reventlou, døde 1500 i Ditmarsken. Detlev Reventlou og Fr. Sophie Biörn. Johan Reventlou og Frue Abel Buchwald 1544. Deres Søn Johan Revntlou og Frue Birgitte Lindenov. Deres Søn Johan Reventlou og Frue Birgitte Lindenov. Deres Søn Johan Reventlou døde uden Børn ved 1560. Hans Søster Anne blev gift med Detlev Buchwald, gift med Magdalene Reventlou solgte Gaarden 1638 til Kong CHRISTIAN IV. for 5650 Rdlr, som igien overlod den til Gregorius von Pudevels, døde 1658. Siden den Tid har den over 100 Aar tilhørt den grevelige Schackiske Familie, og blev tillige med Nybel 1760 af Anne Sophie Rantzau, Enkegrevinde af Schack ved Testamente foræret til hendes Stifsøn syndre Søn, endnu værende Eyer Kammerherre Grev Friderich Christian Scacck, der paa Gaarden og Godset har gjort adskillige herlige Indretninger.

Nybelgaard, i samme Sogn og Herred, staaer i Landmatriculen med sit tilhørende Bøndergods for 9 Plove, og er fra første Tid oprettet af 4 nedlagde Bøndergaarde. Dens Bygning bestaaer (217) meest af Bindingsverk. Af dens Agerland er endeel meget godt, men og endeel sandig og skarp. Den har tilstrekkelig og meget god Engbund. Til denne Gaard er en liden Skov, bestaaende af Eege- Æske- og Elletræer. Paa den Grund have ellers tilforn staaet anseelige Skove, hvoraf ikke et Træ er tilbage: en Skov paa et Sted kaldet Eening, kan endnu af Gamle mindes; den blev ved Tyvehaand Tid efter anden mindre, og en stor Storm omkastede tilsidst paa én Nat 70 Bøgetræer, foruden andre smaae Træer. Beboerne i Endrupskov, som ligger til Nybel, opgrave endnu hist og her hele Stammer af Fyrretræer, som ere friske og brugbare. Paa Nybelgaards Grund ligger en liden Gaard kaldet Skovgaard, oprettet af to nedlagde Bøndergaarde, som en liden Hollænderiegaard, af en Junker Wohnsleet: nok en anden nybygt Gaard kaldet Vester-Nybel, hvortil er lagt noget af Nybelgaards Grund; endnu en Stampemølle nordvest fra Gaarden. Nybel, med underliggende, har i de ældre Tider tilhørt nogle af de ovenmeldte Herskaber til Gram: Reventlouer, Buchwalder og Podevels, og i deres Tid ved Brødre-Deeling udskiftet fra Gramgaard. Den har siden været eyet af Blomer, Wohnsleeter, Doctor Koch i Apenrade og hans Søn Justitzraad Koch, som 1754 solgte den til Anne Sophie Rantzau, Enkegrevinde af Schack.

Begge Gaarde, Gram og Nybel, have samme Friheder som andre slesvig-holsteenske adelige Godser. Borgerlige Sager afgjøres efter den slesvigske Ret: dog er paa Gramgods, formedelst de ommeldte nye Grammer, en Retsforvalter, som kaldes og salareres af Herskabet. Jagten til begge Gaarde, i sær Gram, er god: dog er her ikke stort Vildt eller Vildsviin, uden iblant et Stykke, som kan streife her igiennem; men af Raadyr en anseelig Deel; af Harer en temmelig Deel; af Ræve fanges aarlig 70 til 80 Stykker. Ulve opholde sig her ikke uden streifende, af Maare, Brokke, Oddere, Ildere ere (218) ikke mange; af Fuglevildt findes Uhrhøns, men faa; af Agerhøns fanges aarlig 150 Stykker; af Skovsnepper skydes aarlig omtrent 80 Stykker: her er og en god Deel enkelte, dobbelte og tredobbelte Snepper; ligesaa af Brok- og Kramsfugle, ogsaa nogle faa Pommerantzfugle. Vildgiæs og Svaner gives her alene om Vinteren; men af Vildænder ere altid nogle Vinter og Sommer. Om Fiskeriet er forhen under Gram Sogn meldet.

Gielstoft, i bemeldte Gram Sogn, er en kongelig Pensionairgaard, oprettet i forrige Tider af nedlagde Bøndergaarde: den har en stor Deel Agerland, men sandigt, og en anseelig Deel Engbund.

Røddinggaard, Rødding Sogn, Frøsherred, med ypperlige Marker; og

Torumgaard i Lintrup Sogn, Calslundherred, ere ogsaa kongelige Pensionairgaarde.

Foruden de nu anførte kongl. Forpagtningsgaarde findes endnu i hele Amtet følgende Gods, som af Kongen aarlig bortforpagtes:

1) I Amtets vestre Deel. 1.) Vandmøllen i Branderup og Skærrebek. 2.) Fiskerierne i Nipsaae, Warming Søe og Brønsaae. 3.) Strandretten i Vesterherrederne. 4.) Kroeholdet i Landsbyerne. 5.) Broepengene ved Foldingbroe. 6.) Den kongl, Korntiende i Tørning-Lehn.

2) I Amtes østre Deel. 1.) Vandmøllerne i Aller, Brenduhr, Binderup, Dalby, Hadersleben, Østergaard. 2.) Vindmøllen i Bollersleben og 3.) noget Gods i Gierner.

3) Enkelte Forpagtnings Stykker: Fisker-Raaffet, Slots-Haven, Kongens Otting, Flintes Damm, Hermans Kobbøl, den liden Schøtter Kobbøl, Schrieks May, Greiskier Kobbøl, Raunholts Damm, Kolhauge Eng, Raakier Damm, Priis Damm, Anvexten til Flauth, Surmoes

Damm, Kraemer Damm, Ausbøøl (219) Damm, Touschoulund, Toften ved Sommersteds Hekke, Høgelund Damm og Stubbe Damm.

4) Fiskerie: Aalekisten, Haderslev Dam, Grarup Søe, Eisbull Søe, Pamhoeler Søe, Vandskiel Søe, Hop og den lille Aae ved Saltzbek, Slief og Weibøl Søer, Billeboe Dam, Syderaaen ved Bestoft, Kieberg, Barre og Præst-Dammene, den lille Heede Dam, Fiskerierne ved Tørning, og Krebsfangsten i Tørning Mølle-Søe, Fiskerierne ved Tørning, og Krebsfangsten i Tørning Mølle-Søe, Fiskerierne i de tre Jels Søer, i Jels og Hennings Damm, samt Heils og Strik Damm.

I Henseende til Magazin-Kornet indbefatter den østre Deel af Amtet.	533 $\frac{3}{4}$ Plove
Og i Tilvext Wandliggaard	7/9 Plove
Den vestre Deel af Amtet indeholder	245 $\frac{1}{2}$ Plove
I Tilvext 1.) Christen Jessens Gaard i Rødding	2/3 Plove
2.) Lundgaard i Kiøbenhoed	115/144 Plove
3.) Faarehuset under Agerskou	7/72 Plove

Og levere ligeledes de under Gram Gods henlagte saa kaldte 16 nye Grammer-Plove deres Fourage og Magazin-Korn til den sidste Amtstue.

Ved den overordentlige Magazin-Udskrivelse af 2 Tønder Rug og 5 Tønder Havre for hver Plov, svares til den østre Deels Amtstue Tønder Rug 1566 Tdr. 7 $\frac{1}{2}$ Skpr Havre 3762 Tdr. 2 $\frac{3}{4}$ Skp. Vestre Deels Rug 693 Tdr. $\frac{1}{2}$ Skpr. Havre 1732 Tdr. 5 $\frac{3}{4}$ Skp.

Som Udgjør i alt Rug 2200 Tønder og Havre 5500 Tønder.

Ved Magazin-Leveringen kommer foruden de 13 $\frac{1}{4}$ Plove, ogsaa Slotsgrunden med 7 Plove til Afgang, saa at Betalingen altsaa kun skeer af 779 $\frac{1}{4}$ Plov. Tilden ifølge Patentet af 3 October 1762 paabudne Fourage svarer (220)

Hviddingherred Høe 184 Læs 476 Pd Halm 184. læs 381 PD. Penge 492 Rd 37 Lst 6 $\frac{3}{4}$ Pg
Nord.Rangst. H. Høe 93 Læs 562 Pd Halm 93 læs 499 $\frac{1}{2}$ Pd. Penge 250 Rd. 33 Lst 10 $\frac{3}{4}$ Pg.
Frøs of Calsl. H. Høe 92 læs Pd 238 Halm 92 Læs 190 $\frac{1}{2}$ Pd. Penge 246 Rd. 18 Lst 11 $\frac{1}{2}$ Pg.
Strandelhiørn Høe 6 Læs 557 $\frac{1}{2}$ PDF. Halm 6 Læs 446 Pd Penge 18 Rd. 22 Lst 11 $\frac{1}{2}$ Pg.
Nye Gramer Pl Høe 24 Læs 0 Pd. Halm 24 Læs 446 Pd. Penge 64 Rd 0 Lst 0 Pg.
Christ. Jessens G. Høe 1 0 Pd. Halm 24 Læs 0 Pd. Penge 64 Rd. 0 Lst. 0 Pg.
Lndg i Kiøbenh. Høe 1.118 $\frac{3}{4}$ Halm 1. læs 95 Pd. Penge 3 Rd 9 Lst 4 Pg.
Faareh. Und Agerskov Høe 81 $\frac{1}{2}$ 0 Pd Halm 0 Pd 17 Penge 0 Rd 18 Lst 8 Pg.

Efter samme Patent svares i Magazin-Korn, af

Hviddingherred Rug 169 Tdr. 3 $\frac{1}{4}$ Skp. Havre 169 Tdr. 3 $\frac{1}{4}$ Skp. 3 $\frac{1}{4}$ i Penge 479 Rd. 43 Lst 3 Pg.
Nord-Rangst H. Rug 86 Tdr. 3 $\frac{1}{4}$ Skp. Havre 86 Tdr. 3 $\frac{1}{4}$ Skp. 3 $\frac{1}{4}$ i Penge 249 Rd. 44 Lst 3 Pg.
Frøs og Calsl H. Rug 84 Tdr. 5 $\frac{1}{2}$ Skp. Havre 84 Tdr. 5 $\frac{1}{2}$ Skp. 3 $\frac{1}{4}$ i Penge 239 Rd. 45 Lst 3 Pg.
Strandelhiørn Rug 6. 2 $\frac{3}{4}$ Tdr. 3 $\frac{1}{4}$ Skp. Havre 6 Tdr. 3 $\frac{1}{4}$ Skp. 2 $\frac{1}{4}$ i Penge 17 Rd. 46 Lst 3 Pg.
Nye Gramer Pl. Rug 16 Tdr. 0 Skp. Havre 16 Tdr. 3 $\frac{1}{4}$ Skp. 0 i Penge 45 Rd. 16 Lst 3 Pg.
Christ. Jessens G. Rug 0 Tdr. 7 $\frac{1}{2}$ Skp. Havre 0 Tdr. 7 $\frac{1}{2}$ Skp. 3 $\frac{1}{4}$ i Penge 2 Rd. 31 Lst 3 Pg.
Faarehuset Rug 0 Tdr 0 Skp. Havre 0 Tdr. 1 $\frac{1}{8}$ Skp. 3 $\frac{1}{4}$ i Penge 0 Rd. 1 $\frac{1}{2}$ Lst 3 Pg.

Er i alt Rug 364 5 7/8 Havre 364 5 7/8 i Penge 1033 Rd 19 10½

I Henseende til Lands Udskuds-Væsenet bestaaer

Haderslevherred af	171 ¾ Plove og 46 Lægder.
Frier Lanster	10 11/12 Plove og 3 Lægder
Kirker og Hospitaler	32 Plove og 8 Lægder
Thyrstrupherred	217 37/2 Plove og 58 Lægder
Gramherred	128 Plove og 34½ Lægder
Hviddingherred	120 Plove og 10 Lægder. (221)
Nør-Rangstrupherred	61 Plove og 17 Lægder
Frøs og Carlslundherred	61 67/144 Plove og 16 Lægder
Ries og Syder Rangstrup	18½ Plove og 6 Lægder.

Den fra Kirke og Hospitals-Lansterne overskydende 1 Plov er overdraget Haderslev- og Thyrstrupherreder, den fra Haderslev overskydende Plov 37/72 Plov til Gramherred, den fra Gramherred overskydende 1/3 Plov til Nybel Gods og den fra Frøs- og Carlslundherreder overskydende 1 67/144 Plov til Hviddingherred.

Om dette sidst nævnede Herred maa og merkes, at Ifølge kongelig Resolution af 11 Martii 1743 ere Brøns, Skierbek, Reisby, Widding og Wester. Wedsted Sogner udtagne fra Land-Udskuddet og henlagde til Søe-Limiter.

Tillig til side 135.

Pleye-Anstalt i Haderslev. I Byen Haderslev er, formodentlig af Regiments-Chefen Grav Caspar Moltke, indrettet en meget priisværdig Pleye-Anstalt for de Dragoners Børn, som tiene under det kongelige danske Livregiment Dragoner. Disse Børn opdrages i et eget dertil paa det beqvemmeste indrettet Huus, og forsynes deri, uden ringeste Bekostning for Forældrene, med alle Nødvendigheder, Bøger og Redskaber til deres Arbeyde. En egen Opsynsmand maa ugentlig give Stifteren Efterretning om alle denne Stiftelses Omstændigheder. Dragonernes Koner faae saa meget Hør eller Uld, som de ville eller kunne forarbeide, deres Arbeide bliver dem efter en vis fastsat Taxt betalt, og deres Børn faae ligesaa meget som Forældrene. Drengbørnene skulle, naar de ere voxne, faa Understøttelse til at lære et Haandverk, hvilket de selv have Lyst til, men maae, til Erstatning for alle paa dem anvendte Bekostninger, tiene otte Aar ved dette Regiment Dragoner. De børn, som opføre sig skikkeligt, og de Koner, (222) som spinde det meeste og beste Garn, blive desuden opmuntrede ved overordentlige Præmier.

Lehns og Amtmændene i dette Amt, fra de ældste Tider saavidt som vides.

Otto Blix 1330

Wulf van der Wysch, Houetman to Hadersleue 1455.

Peter Rantzaus, vor nadhige Frue Drotning DOROTHEES Embetzmand paa Hadersleffhuus 1483.

Jesper Rantzau til Nienhuus.

Breide Rantzau 1540. 1542

Sigfred Rantzau, Ridder, døde 1576.

Laurentz Wensin til Rolufstorp 1569.

Hans Blome til Seedorp, kongelig Raad, Amtmand paa Haderslev og Sønderborg 1589.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus VII 1774 Del 2

Ewlad von Woyen, døde 1603.

Gerdt Rantzau, Statholder, Amtmand i Haderslev over 30 Aar.

Wulff von Buchwald til Proenstorff 1627 – 1629.

Georg von Ahlefeld til Qvarnebek, Landraad, døde 1641.

Detlev Revntlou, Geheimeraad, Amtmand 1641 – 1648

Kai von Ahlefeld til Saxtorff, Ridder, Amtmand 1649 – 1670.

Conrad, Greve af Reventlou, Ridder, Storcantzler, Amtmand 1671 – 1708

Henning von Revnetlou til Hemmelmark, Ridder, Vice-Amtmand fra den 3 Febr. 1683, døde 1705.

Christian Detlev, Greve af Reventlou til Krenkerup ec. døde 1738. (223)

Conrad Detlev, Greve af Reventlou, Amtmand 1725 – 1731.

Carl Henrik von Vieregge, Ridder ec. Amtmand 1732 – 1740.

Joachim Christoph von der Lühne, Ridder ec. Amtmand 1740 – 1752.

Matthias Baron af Gyldenkrone, døde 1753 den 13 Oct.

Friderich von Klingenberg, Ridder, Geheimeraad og Kammerherre, blev Amtmand 1754.

